

Др МИЛОШ МИЛОШЕВИЋ

КЉУЧНИ ДОКУМЕНТИ
О ЦРКВИ СВ. ЛУКЕ У КОТОРУ
ОД КРАЈА XII ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

Прије скоро три деценије, Котор је могао прославити прву сигурно утврђену 800-годишњицу у граду, на основу сачуване оригиналне пергамене о освећењу олтара у довршеној романичкој Цркви св. Трипуна, пред крај византијске владавине, 19. јуна 1166. године. То, наравно, у древном граду никако није и најстарија црква, јер их је, међу зидинама града, поуздано било још најмање пет,¹ али су све те цркве без сигурног податка о тачној години завршетка изградње.

Сада смо пред сигурном прославом друге романичке цркве у Котору, чија је поуздана документација о тачном времену довршетка изградње, уклесана на донационој плочи на фасади. Ту прецизно стоји да је црква подигнута "... ano ab incarnatione domini nostri Iesu Cristi millesimo centesimo nonagesimo quinto...", дакле 1195. године од рођења Исусова, а у доба "... domini Nemanе magni iupani et filii sui Velcani regi..."

¹ Најранија позната црква у Котору (катедрална) налазила се код сјеверних врата, на простору Св. Марије од Ријеке (S. Maria Fluminis), гдје је на дубини од скоро 2 метра нађена крстионица карактеристична за VI в. и дијелови циборија. - И Св. Миховил (Михаило), са откопаним темељима испред садашње цркве Св. Миховила, на дубини од 1,46 м, највјероватније је исто VI вијек. Иначе та је црква споменута код освећења Св. Трипуна 1166. год., јер је тада био присутан Петар "abbate sancti Michaelis Catharensis." - Из IX в. је прва црква-мртириј, коју спомиње Порфиригенет, откопана у темељима, послје земљотреса 1979. године. - Затим из 1166. год. је данашњи Св. Трипун. - Ту спада, вјероватно, и црква Св. Крижа. - А ван града су ранији од краја XII вијека: бенедиктински самостан Св. Петра, у непосредној близини јужних которских врата, затим Св. Тома на Прчању, а вјероватно и Св. Дујам у Шкаљарима, Св. Илија, по протороманичким елементима, и С. Матеј, по графици на сачуваном натпису, у Доброти.

тј. "господина Немање, великог жупана и сина му Вукана краља..." И ова, за историју средњовјековног Котора тако значајна прослава са сигурним податком о завршетку изградње цркве с краја XII в. обавезује истраживаче да пруже што цјеловитију аналитичку и синтетичку слику садашњег научног тренутка о том значајном сакралном споменику.

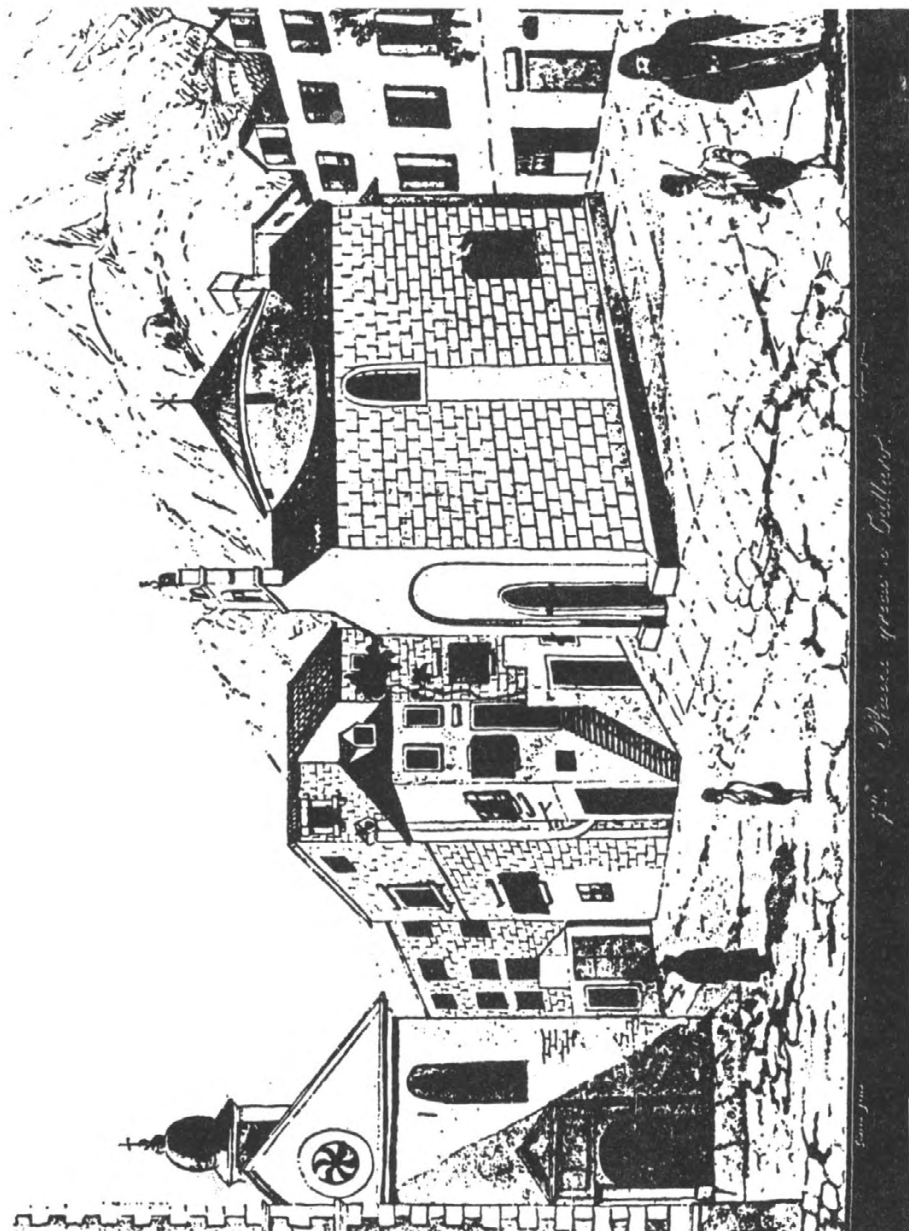
Поред велике старине, Црква св. Луке има још неке особине које је чине историјски посебно важном и занимљивом. Под истим сводом, изговарале су се молитве двају обреда и двије конфесије, које су понекад сарађивале, а понекад се сукобљавале. То је храм који је од изградње 1195. год. па до 1657, дакле током 462 године, припадао искључиво католицима, да би од те године, током даљих 150 година (до 1812), прошао двије фазе цркве са два олтара. Тако се, дакле, више од један и по вијек убрајао међу оних десетак сличних цркава по Боки, у којима су била два олтара за двије разне конфесије. А од 1812. год. то је искључиво православна црква.

Даље је посебно значајно да је Црква св. Луке ушла у контекст велике битке за турско освајање Котора у Кандијском рату, као и у покушаје остваривања јединства цркава, према моделу католичке цркве.

Напуштање турске владавине од стране Грбљана и њихова пуна војничка подршка организираном млетачком отпору великој турској војсци око котора 1657. год. допринијела је битно исходу борби. Млетачке војне власти биле су обавезне и вољне да изађу у сусрет Грбљанима за разноврсну компензацију. Наравно, посебно тражење Цркве св. Луке није могло бити случајно, јер се у тој цркви већ раније служило по источном обреду од стране сједињеног мисионара Павла Демског.

Историјски је, без сумње, било легитимно право православних вјерника да се боре за свој црквени простор, гдје би одржавали своју традиционалну источну литургију. С тиме су се, поред православаца, слагале и католичке структуре, посебно мисионари. Проблем није био обред, него неки догматски проблеми, али изнад свега папин примат. Ипак, ни у католичким срединама није било увијек једногласје. Теоријски било је јасно да је од Фирентинског сабора 1439. год. источни обред прихваћен. Ипак су неке црквене структуре, за разлику од мисионара, у пракси наметале латински обред, зазирући од источног. На то се жалио и сам павле Демски, иако са добијањем цркве он, наравно, није имао проблема.

Дакле, борбе око Св. Луке водиле су се стога то се на ширим релацијама није рјешавао проблем сједињења цркава (Пећ, Цетиње). А у микроисторији самих которских прилика, односи су осцилирали под утицајем разних текућих догађаја, али и зависно од схватања и ставова конкретних личности, које су представљале православну цркву, или католичку бискупију.

Сл. 1. Риједак снимак цркве Св. Луке од Џрије 1896. године. Те године је барокна црква Св. Николе (лијево на слици, зграђена 1545), сјрадала у пожару. Француске власици су је 1807. биле предале православним вјерницима, а послије пожара, на зрађена је 1909. год. на шом истом мјесту, садашња црква Св. Николе у византијском стилу.

F IN XPI NOMINE ANNO AB INCARNATIONE DNI
 NRI II XPI MILESSIMO CEST KONAC OVINTO. POTERLA
 DECIMA EGO MAVRVS FILVS ANDREE CAZAFRANGI VNA CVM
 BVONATEA CONIVGE FILIA PRIBVS BASILLI EDIFICAVS ETIAM
 AD HONORANDI. EUSCIVCE APII ET EVANG PREBENDIO ALARVM MEAV
 ET OIMVM FIDELIVM XPIANORVM SVB TEMPORE DNI RE
 MANE MAGNI IVRANI. ET FILVSI VEL CANNI REGI DVO DIE
 DALI MATIE RIBVNIKE TAPLIZE ET COSHE. ORNS OVILENTIS
 PNOBIS ORARE DICENITV. EXP SUT NOBIS SEPE VITAMENIT

Сл. 2.

2. Надпис на прочењу цркве из 1195. године

2. Inscription sur la façade principale de 1195

Најзад, још је неопходно уочити као карактеристично да је Црква св. Луке, изнад изразите романике саме црквене грађевине, мијењала више пута током вјекова изглед крова и његовог односа према куполи.

Не улазећи у стручне дилеме, наш је чисто историјски интерес окренут разумијевању схватања оног времена када је црква настала, дакле XII в. и каснији вјекови. Савремена тумачења нијесу у оквирима овога рада, који иде до краја XVIII вијека. У том смислу треба обратити пажњу на слиједеће.

Без обзира да ли је кровни покривач цркве, који је рестауриран после земљотреса 1979. год., био изграђен у XII или у XIV в. и да ли је тада изгледао баш овако као данас, - то је у сваком случају било вријеме када је црква била несумњиво католички храм. Према томе, оно што нам је посебно важно јесте да тадашњој католичкој цркви у Котору нијесу нимало сметале рецепције апулијских модела романике, прожете византијским утицајима кровних рјешења. То је веома слично појави да бискупу и каптолским прелатима није нимало сметало да повјеравају "грчким сликарима", у архивским списима "pictores graeci" да осликају католичке цркве у свом маниру, урачунавши ту чак и саму катедралу.

Исти је проблем и са оним донедавно постојећим једноставним двосливним кровом, из којег се дизаониски, ваљкасти тамбур куполе. Не зна се тачно да ли је он настао после пожара или неког земљотреса и којих година, да ли онда када је црква била католичка, или већ предата православцима. Без обзира на ту чињеницу, ни такво измијењено рјешење није нимало сметало ни једној ни другој конфесији.

То свакако значи да у тим временима, спољашње форме цркве једноставно нијесу биле пресудне нити за конфесионално препознавање нити за евентуалну сарадњу, или сукобљавање. Атмосфера уважавања или прожимања стилова разних средина и традиција била је присутна у Котору, као и на многим другим мјестима у вишеконфесионалном свијету. То је сигуран историјски закључак који се из тих чињеница може донијети.

Поред тих општих карактеристика корисно је одмах на почетку сажето изнијети неке нове ставове, који произлазе из тог цјелокупног мог истраживања. Све то ће, наравно, касније бити брижљиво документовано.

1) Тачно читање првог донатора Цркве св. Луке је Мавро Андријин Кацафранђи (пише: "Cazafrangi"). Он није био племић него богати грађанин, а обављао је дужност жупана и судије. Нема података да је Мавро имао потомака. Име његове жене из племићке породице Базилио је Буона и нема основа за превод. Када се ради о Добри, на плочи Св. Павла 1263. пише "cum coniuge Dobre vocasa".

2) Донатор Цркве св. Луке није један, и то само онај први наведен на донационој плочи, него су то двије, од три личности тамо споменуте. Ради се, заправо, о мужу и оцу Буоне, која их тако повезује.

3) Таст првог донатора Мавра, иначе приор Котора, није на плочи цитиран именом, него презименом. Према томе, не ради се ни о каквом Василију или Базилију, него о представнику, па чак, можда, и родоначелнику једне од најстаријих которских и дубровачких племићких породица Базилио ("Basilio").

4) Према томе, Базилио није на плочи наведен због свог угледа, као приор Котора, него зато што је финансијски допринио изградњи цркве. Једино се тако може схватити да у каснијим вијековима, како није било насљедника Мавра Кацафранђија и Буоне, наступају у својству насљедника, опата, ректора или патрона, најчешће представници породице Базилио и са њима родбински повезане обитељи Драго и Тома ("Thoma"), али и неки други, сигурно њима родбински блиски. Сматрам да је правна основа Базилија била статус другог донатора, а не само насљедство кћерке-жене првог донатора, без насљедника.

5) При том треба имати у виду да примјер Базилија и других патрицијских породица њему блиских, а у вези са Св. Луком, никако није неки посебан случај. Могло би се рећи да је то правило. Баш су исти Базилио, Драго и Тома, уз неке друге породице, учествовали у изградњи других цркава, удружени као њихови патрони и херeditари 1309. и 1318. године. А друге племићке породице градиле су друге породичне капеле у граду, које су, дакле, биле у рукама которског патрицијата.

6) Покушај представника породице Пасквали да 1270. год. докажу своје тобожње сродство са Мавром Кацафранђијем није успио.

7) Није било могуће утврдити, на основу архивске документације, о каквом се то обимном грађевинском захвату радило 1368. године, али се сигурно нешто радило на самој цркви. Доградња Св. Спиридона изведена је тек у XVIII вијеку.

8) Што се тиче периодизације кључних промјена у историји Цркве св. Луке, на основу цјелокупне документације можемо их свести на четири сегмента. Први је доба чисто католичке цркве и западног обреда, од 1195. до 1657. године. При том имамо у виду и додјеливање дозволе которског бискупа Винка Буће да, поред даљег одржавања католичког обреда, Павле Демски може служити "по грчко-српском обреду". Али Демски је, као мисионар рутенског реда св. Базилија, био присаједињен католичкој цркви. Из Котора је требало да лакше контактира са пећким патријархом, у циљу постизавања јединства цркава, по образцу Рутена у Пољској, Малоруса и Бјелоруса. Тада се, дакле, није радило о обредима разних цркава, него само о католичкој цркви, која је и раније признавала и сада признаје, више обреда.² Нијесу познати

² Поред римског, данас су још, у католичкој цркви, равноправни обреди: амброзијански, византијски, александријски или коптски, сирски, арменски, маронитски и калдејски.

аутентични документи који би доказивали да је Св. Лука од 1648. год. предат православној цркви.

9) Први период Св. Луке, као цркве са два олтара, траје шест деценија, од 1657. до 1717. године. Он почиње дозволом млетачких власти да се, поред задржавања олтара за католички обред, храм може користити и од стране православаца из Грбља. Они су се у Кандијском рату борили на млетачкој страни, а за вријеме драматичне опсаде Котора у знатном броју ушли у град.

10) Други период цркве са два олтара траје скоро читав вијек, односно од 1717. па до 1812. године. Почиње послје стицања црногорских привилегија током новог млетачко-турског рата (1714-1718), а на основу дукале издате владици Данилу 13. марта 1717. године. У њој се прихваћа владичин захтјев да међу прокураторима Цркве св. Луке у Котору, поред једног из Котора и једног из Грбља, трећи прокуратор буде из Црне Горе. Од тада се коришћење Цркве св. Луке не везује једино за потребе православног обреда Грбљана, како је то било одлучено 1657. год., него се то право формалноправно проширује за вјерске потребе Црногораца уопште.

11) Најзад, доба искључиво православног обреда отпочиње послје дозволе француских власти 1812. год. да се из Цркве св. Луке може уклонити католички олтар.

Прије него што се уђе у конкретна разматрања самих извора, неопходно је одговорити на три битна прелиминарна питања, која су заправо историјски оквири проблема.

Прво је начелно питање о јурисдикцији над Которском бискупијом у XII в. и даље (I), као и о конкретном положају католичке цркве у Котору, у доба изградње Св. Луке и даље (II). Посебно су значајна разматрања економских прилика у граду с краја византијске владавине, на основу којих можемо разумјети крупне градитељске захвате крајем XII вијека (III).

У нашем даљем излагању слиједи проблематика око донационе плоче, тог првог кључног документа (IV), као и неуспјели покушај Михе Пасквалија из 1270. год. да докаже своју родбинску везу са Мавром Кацафранђијем (V).

Са почетка континуиране архивске документације од 1326. год. слиједе низови нотарских података о ректорима, опатима и хередитарима цркве (VI), али и помени првих већих грађевинских захвата из 1368. године (VII).

Даљи кључни документ је из 1511. год. када се Црква св. Луке предаје сестрама фрањевачког реда, кларисама Госпе од Анђела, уз друге податке из XVI вијека. Од тог вијека па даље, налазе се и важни извјештаји которског бискупа Риму, као и његове визитације црквама своје дијецезе (VIII).

Посебна пажња је посвећена 1648. год. и Павлу Демском и другим изворима XVII вијека (IX), да би се онда што брижљивије документирао тренутак предаје цркве православцима Грбља 1657. године. Ту је и дуга борба католичких структура за повраћај цркве (X).

Сам почетак XVIII в. доноси оснажење и проширење права православца на Цркву св. Луке за све Црногорце, са дукалом из 1717. године.

Слиједи и други важнији догађаји везани за XVIII вијек (XI).

На крају је и неколико података о гробљу Цркве св. Луке (XII).

I

Питање јурисдикције над Которском бискупијом значи утврђивање одређене надбискупије, према којој је бискупија у Котору имала зависни, суфрагански однос.

Послије надбискупије Сплита у XI в. долази до смјена јурисдикције Барија, Бара и Дубровника. Али тај нас период овдје ближе не занима.

Од 1172. год. учвршћује се суфрагански однос Котора према Барију, што сигурно знамо према документу папе Александра III. У њему папа, у вези с јурисдикцијом Котора, посебно спомиње спор надбискупија Дубровника и Барија, па за будућност потврђује ону раније постојећу јурисдикцију Барија над Котором као надаље важећу.³ С обзиром на овако јасан документ из 1172. год., не може се правдати Фарлатијева теза да которски суфрагански однос према Барију отпочиње 1178. године.⁴

Да је тај суфрагански однос и даље трајао, то видимо по потпису которског бискупа Маја на документима Латеранског концила 1179. год. одмах иза надбискупа Барија, а заједно са другим бискупима, суфраганима те бискупије.

Од скоро деценију касније (1187. год.) сачуван је значајан познати документ надбискупа Барија Раиналда, у коме се которском бискупу Бући и његовим наследницима додјељују двије куће за употребу при-

³ Писмо је упућено надбискупу Барија, а ријеч је о которској бискупији: "... manifeste cognovimus antecessorem tuum eiusdem episcopatus possessionem quemadmodum antecessor tuus habuit, et tu habere nunc nosceris, tibi et eidem ecclesie tue auctoritate apostolica confirmamus..." Исцрпно о томе у новијем дјелу Fedele Sforza, Bari e Kotor, Bari 1975. стр. 88. - Тиме се завршила борба Бара и Дубровника за црквену јурисдикцију над Котором. - При том треба истаћи да и поред суфраганског односа Которске бискупије према Барију, Котор задржава под своју јурисдикцију католичке парохије и опатије по трговачким и рударским центрима Србије. Јиречек је то тумачио наклоношћу српских владара према Котору. Има мањих изузетака у корист јурисдикције Барске надбискупије. Иван Божић, О јурисдикцији католичке дијецезе у средњовековној Србији, Споменик САНУ СIII, Београд 1953, стр. 11.

⁴ Jacobo Coleti, Illyricum sacrum VI, str. 434.

ликом посјета Барију.⁵ Најзад, баш из 1195, дакле главне године нашега интереса, сачуван је документ надбискупа Барија Доферија (1188-1207) у коме се, у вези с црквеним односима са Котором, наводе трговачке привилегије у корист Которана, ослобођење од пристанишне таксе (*apogaticum*) и путарине (*plateaticum*). Сличне повластице важиле су, и по закону реципроцитета, и за поморске трговце Барија.⁶ Нећемо дубље залазити у сферу присних трговачких односа, али морамо имати у виду да су они стално били присутни.

При том је важно нагласити да ова оријентација према изузетном духовном ауторитету базилике у Барију, њеном титулару св. Николи, заштитнику помораца, и уопште том подручју са густим трговачким везама, још из времена византијске владавине, - нимало није била у супротности са ставовима новог суверена у Котору. Напротив, познато је да су српски владари и сами осјећали дубоки пијетет према светишту у Барију, па су поклањали сребрни олтар и разне сакралне предмете, а посебно иконе, са портретима краљева као донатора. Од Немањиних првих поклона Св. Николи у Барију то постаје традиција до краља Уроша, који потврђује стални доходак од 200 перпера, којим је Душан 1346. год. обавезао Дубровчане да шаљу сваке године цркви у Барију.⁷

Споменимо овдје и мање познату црквицу Св. Луке у Барију, која је носила назив *S. Luca Illyricorum*, па је без сумње служила славенским поморцима који су долазили са источне обале Јадрана. По мишљењу разних италијанских стручњака, црквица је подигнута, према једнима, "раније од XIII вијека", према другима, "у X - XI вијеку", а према трећима, чак "у првим временима кршћанства". Ако је доба изградње те цркве отприлике исто као и которског Св. Луке, да ли ту може бити какве везе? Највјероватније не, јер црква у Барију није била посвећена св. Луки, апостолу и еванђелисти, као у Котору, него базилијанцу Луки из Стеира у Фокиди, "славном у средњем вијеку на цијелом јужном Јадрану по својим чудима." Он је умро 953. године, а црквица је већ у XVI в. била сасвим запуштена.⁸

II

Како смо већ рекли, поред оквирних проблема јурисдикције, нас посебно занимају конкретне црквене и друштвене прилике у Котору у

⁵ F. Sforza, Bari e Kotor, н.дј., стр. 92.

⁶ Исто, стр. 94. У овом документу јасна је повезаност црквених и трговачких односа. Документи су познати и од раније, али су у Сфорциној књизи дати факсимили и транскрипције, а затим је наведен читав низ код нас мање познатих дјела италијанских аутора о тој материји. Видјети нарочито у биљешкама 29 до 43.

⁷ П. Мијовић у Историји Црне Горе 2/1 стр. 276. и даље.

⁸ F. Sforza, Bari e Kotor, н.дј., стр. 100, нарочито биљ. 43.

доба изградње Св. Луке. На то се питање без двоумљења може одговорити веома позитивно, и то са неочекивано великим бројем сигурне и значајне документације за тако рани период и тако малени град.

За општу црквену ситуацију свједочи обиман латински рукопис Понтификала Которске бискупије (*Segetoniale episcoporum*) од 400 страна, писан беневентаном, а настао негдје између 1090. и 1123. године. По њему сигурно знамо да је црквени живот у граду био веома сређен и богат, са прецизно одређеним бројним текстовима код заређивања, освеђивања цркава и других обреда у којима учествује бискуп. Ради се, дакле, о веома раном времену, непосредно послје шизме (1050), али је сигурно да је рукопис римокатолички.⁹

Што се тиче општих политичких прилика, позната је почетна оштра Немањина антивизантијска кампања у зетским градовима, окренута истребљењу грчког утицаја и онемогућавању "византијске странке" у њима. Град Котор ту није дирнут, јер изгледа да такве акције нијесу биле потребне. Иначе, владари као Вукан, од око 1160. године, али и његови претходници, штитили су католичку цркву. Сачувана су Вуканова писма, по којима се могу утврдити живе везе са папом Иноцентијем III, а посебно у вези с богумилима. Папа му 1190. упућује капелана Ивана и подђакона Шимуна, а кореспонденција тече 1199-1200. године.¹⁰ У једном писму Вукан тражи потврду своје краљевске титуле, називајући се, слично плочи на Св. Луки, "Dioclie atque Dalmatie rex."¹¹ А 1199. год, Вукан даје подстицај чак и за одржавање једног црквеног сабора у Бару. Вукан је, дакле, одржавао католичке традиције у Дукљи и Котору, гдје се круна Михаила Војисављевића из 1077. год. сматрала "велико краљевство от испрва". Веома је карактеристично да су се на ту круну позивали и браћа Стефан и Сава када су "са папском столицом водили преговоре који су довели до Стефановог крунисања за краља".¹²

На све је то требало подсетити, јер је Вуканова краљевска титула на плочи Св. Луке из 1195. године чито исто на линији те дукљанске традиције, док се његов отац Немања, на тој истој плочи, титулише као "велики жупан".

У овом контексту није без интереса подсетити да на првом познатом документу успостављене нове власти у Котору из јануара 1186. год.

⁹ Душан Синдик, Понтификал Которске бискупије у Лењинграду, Историјски институт Београд 1984. стр. 56/57.

¹⁰ Migne I, col. 481-482, Reg. Vat. IV 185 v.

¹¹ Када се ради о помену угледних личности града и представника власти, онда се обавезно спомиње и владар, као што је то у случају Св. луке и Св. Павла. Али ако то није случај, а при том се црква налази ван града, онда таквог помена нема. Такав је случај са средњовјековном црквом Св. Матеја. Сачувани натпис одаје дуктус XII вијека. Др Божидар Шекуларац, Трагови прошлости Црне Горе, Цетиње 1944, стр. 115.

¹² С. Ђирковић, Ист. Црне Горе 2/1 стр. 4.

представник великог жупана, Немањин сетник Јура ("Jurha setnicus"), доноси одлуку баш о неким приходима катедрала. Од прихода, наиме, одређених купопродаја некретнина, у износу од 6 михалатоса, један ће добити "comes", а 5 иде Цркви св. Трипуна.¹³

Ток даљих историјских догађаја и разних политичких ставова сљедећих деценија био је пуни наглих обрта и неочекиваних промјена. Зато су једноставно немогуће било какве генерализације неког одређеног тока догађаја или става. Јер заједно са војском Фридриха Барбаросе и његовом смрћу 1190. год. пролази и период Немањиног ослањања на западне силе, када су Срби и Бугари нудили Барбароси вазалну заклетву против Византије.

А сама година завршавања Цркве св. Луке (1195) веома је драматична у односима Византије, Бугарске, Србије, Угарске и Рима. Те године византијски утицај је толики да може дјеловати на промјене на српском пријестолу. Јер баш је те године цара Изака II збацио са пријестоља и ослијепио његов брат Алексије III. Немања се одмах 1196. год. одриче пријестоља у корист сина Стефана, ожењеног византијском принцезом Евдокијом. Тако му нови цар Алексије постаје таст. Било је природно очекивати нови талас византијског утицаја, али због ослабљеног царства, дешава се управо обрнуто. Утицај стичу Римска курија и Угарска и на њих се ослања најстарији Немањин син Вукан, иначе незадовољан што се није поштовала примогенитура. Међутим, и сам Стефан окреће главу од Византије, па чак и тјера своју жену, византијску принцезу, али Вукан га је предухитрио: "Уз помоћ Угара збацио га је са престола и преузео власт, пошто је признао папину супрематију и суверенитет Угарске (1202)."¹⁴

Ни та оријентација није била дуга вијека.

Док сам град Котор не доживљава промјена у свом срећеном црквеном животу у околини се, послвије 1219. год. осјећа експанзија новопроглашене аутокефалне Српске православне цркве.¹⁵ Што се града тиче, нешто касније (1270) налазимо податак о одличним односима краља Уроша и которског бискупа Марка, али о томе ће касније бити више ријечи.

III

За економске прилике Котора архивских извора нема много, али они који постоје чине сасвим разумљивим како су се у то доба могле остваривати тако крупне инвестиције као што су Катедрала и Св. Лука.

¹³ "... et quinque dentur ad utilitatem ecclesie sancti Trifonis" T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik JAZU II*, Zagreb 1904, str. 198.

¹⁴ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, стр. 384.

Крај византијске владавине карактерише се смањивањем утицаја средишњих, а повећањем значаја локалних власти. Упоредо са тим уочава се благостање у граду. Економски подвиг изградње Катедрале одвијао се од 1124. па до 1166. године и ту је великим дијелом коришћен капитал цркве. За св. Луку, а вјероватно и за хронолошки блиску Св. Ану, као породичне капеле, утрошен је приватни капитал, стечен, свакако, завршних деценија византијске владавине. У року од девет почетних година од промјене владавине (1186-1195) ништа се битније није могло промијенити у постојећим трговачким токовима града.

Овдје треба подсјетити на два позната, али и за нашу тему изузетно значајна документа, која битно помажу да схватимо које су то могле бити главне компоненте у стварању просперитета града Котора тога времена. У средишту пажње је, како се могло и претпоставити, поморска трговина. Најранији познати је уговор Которана са Омишанима из 1167. год. а затим уговор са Дубровником из 1181. године. Ту се недвосмислено говори о дужној поморско-трговачкој традицији Котора, и то, експлицитно, о извозној и увозној трговини.

Из уговора о миру са Омишанима сазнајемо да је трговачки промет са Котором, прије 1167. год. као и те године, био жив и да се, свакако више пута, морало догодити да Омишани нанесу штету Которанима. И то, када су бродови са трговачком робом излазили из те луке или када су пристизали у њу. Само је таква дужа пракса могла довести до формалног склапања оваквог уговора, у ком се омишки кнез Никола свечано обавезао на даље мирне односе са Которанима, и то за далеку будућност - "до девете генерације". А посебно се подвлачи, како рекосмо, да се то односи и на бродове који излазе из которске луке и на оне који су тамо упућени.¹⁶

Други је нешто каснији уговор са Дубровником, из времена које нас посебно занима. На основу њега исто можемо утврдити да су трговачке везе котора и Дубровника 1181. год. свакако морале бити живе, па се зато скреће пажња на нека лоша искуства из поморско-трговачке праксе. Да би се, дакле, све лоше отклонило, препоручује се стипулантима уговора да, прије свега, пажљиво бирају особе свога повјерења, а затим се укида систем давања залога, који је сигурно изазивао

¹⁵ С. Ђирковић с правом подвлачи разлике између града и околне територије, па наводи примјер Подгорице. "У вријеме Немањина рођења је чак и Рибница (око касније Подгорице) била предно у коме су деловали 'латински јереји', а за вријеме његових унука православни свештеници су били на обали мора и Скадарског језера." Историја Црне Горе 2/1, стр. 19. - Слично томе у католичкој околини Котора долази до снажног ширења православља; међутим, сам град тада остаје углавном компактно католички.

¹⁶ "... si Catharinus conduxerit navem... si viderimus navem que Catarum venire voluerit T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik II*, Zagreb 1904, str. 116.

накнадне спорове и сукобе.¹⁷ Умјесто тога, одређује се сигурна пракса прецизне писмене документације у даљим трговачким односима.

На основу свега овога можемо закључити да је Котор при крају византијске владавине имао бродове и знатну поморско-трговачку дјелатност. То је сигурно била битна компонента његовог благостања, иако нам појединости о обиму и квалитету свега тога остају непознате.

IV

Први кључни документ Цркве св. Луке је плоча на фасади.

Првом донатору, који је дао да му се на фасади Цркве св. Луке уклеше име, патернитет и презиме, захвални смо за тај податак, али нас он тиме није лишио великих потешкоћа. Чак је било спорно како му треба тачно читати и изговарати презиме. На плочи је, наиме, сасвим јасно уклесано: "... ego Maurus filus (!) Andree Cazafrangi..." Али док је име и патернитет неоспоран (Мавро Андријин), презиме се до сада у научној литератури читало: Казафранци. При том се свакако сматрало да се ради о грешкама клесара, јер на плочи сасвим сигурно не пише Казафранци (јер би за такав изговор морало писати: Casafranzi, или Casafranci), него Кацафранђи (Cazafrangi).

Разлога за неповјерење према клесару и његовој вјештини углавном нема, јер је у цјелини натпис пажљиво и коректно исклесан. Наравно, нијесмо предвидјели случај прескоченог слова ("filus" умјесто filius"), али даљих промашаја не налазимо. А поготово када се ради о самом имену првог донатора, које је сигурно било пажљиво исписано и предато клесару, не можемо ни претпоставити да у томе он не само да није би пажљив, него да је једино ту направио двије крупне грешке. Архивска провјера није могућа, јер се то презиме-надимак више у списима не среће. У ствари ради се о италијанској сложеници, која се нашла у латинском тексту, па је треба читати по правилима италијанског језика, односно дијалекта, ако је о томе ријеч. До сада се сматрало да први дио презимена говори о припадности одређеној кући, породици, роду, са изговором Каза (пише: Caza), тим прије што је баш таквих презимена било свугдје, па и у Котору. Али ту се ради о дијалекатском изговору, који је сигурно одређен. За дијалекатски изговор Каца, умјесто правилног Кача (требало би да пише: Cassia), не може бити сумње, јер на то указује сигурна аналогија славенског назива Топлице, тамо написаног: Toplize. Зато први дио презимена мора остати у изговору: Каца.¹⁸

¹⁷ "... primum videat cui credat... ut pignora non sint...", Ljubić, Listine I, 11.

¹⁸ Тај дио презимена је сигурно романског поријекла (Cazare, cacciare) са смислом: ловити, тјерати, гонити. Тако га је схватио и Јиречек, чак у смислу човјека који је гонио или отјерао Франке. Али како нема неке друге документације, све остаје у домену годе претпоставке.- По другој претпоставци "caza" асоцира на топионичаре,

Други дио презимена написано је "frangi", што без сумње треба правилно италијански прочитати са нормалном палатализацијом: франђи, а никако не: франги. Иначе, разлика у клесању слова G (у тексту 9 пута) и слова C (у тексту 14 пута) веома је јасна. Клесар је сваки пут, и по облику слова и по његовом изговору и смислу, савршено досљедан.¹⁹

Према томе, и други дио презимена без колебања треба читати: франђи, а никако не: франги.²⁰

Ко је био први донатор, Мавро Андријин Кацафранђи?

Досадашња историографија сматра да се, по презимену, ради о припаднику романског слоја грађана, иако није јасно када је дошло до насељавања у град и да ли та породица води поријекло "од првог романског слоја који је обновио град после уништења Агрувија". При том се сматрало да је Мавро Андријин био которски племић.²¹

Питање бављења Мавра Андријина и извора његовог богатства до сада нијесу ни могла бити рјешавана, јер у документи из 1197. и 1200 год. били фрагментарно објављени и погрешно читани, па нијесу ни могли бити довођени у везу са првим донатором Св. Луке. А тај први документ из 1197. год. објавио је Т. Смичиклас 1904. год. на основу значајног зборника которске средњовјековне грађе, која се чува у Хрватској академији знаности и умјетности у Загребу. Али ту се ради о непотпуном документу, са неколико уводних реченица, па се у ствари и не долази до правог цитата имена которског донатора.²²

војнике у артиљерији, или мајсторе. Могућа је и словенска основа "Кач". Живио је у Грбљу Јуније Кач, који је, далеко касније, у XIV в. тужио удовицу Раду на неки дуг. Да ствар буде још занимљивија, један Кач тражи да му Басилиус пок. Марка Базилија оснажи судску обвезницу, па се ту опет срећу један Кач и један Базилије. Али и тај нас пут води само до констатације да тај Кач припада породици Качића, коју у првој половини XIV в. срећемо у архивској грађи једно двадесетак пута. Све те претпоставке остају, дакле, размишљања која немају право да из биљешке пређу у текст рада.

¹⁹ На натпису се слово "C" јавља 14 пута, и то у слиједећим ријечима: INCARNATIONE, CENTESIMO, DECIMA, CAZAFRANGI, CUM, CONIUGE, EDIFICAMUS, ECCLESIAM, SANCTI, LUCE, VELCANNIS, DIOCLIE, COSNE, док се слово "G" јавља 9 пута, у ријечима: NONAGESIMO, EGO, CAZAFRANGI, CONIUGE, EVANGELISTE, MAGNI, REGI, LEGITIS, DIGNEMINI. Јасно се уочава да је свако слово "C" досљедно и горе и доље отворено слово капитале, док је "G" увијек, више или мање, у доњем дијелу извијено пут горе, а често још са украсним рачвањем.

²⁰ И ту су могуће претпоставке, али које ниоткуда не налазе чвршће основе. "Frangia" је украс на хаљини, а "frangiaio" продавач украса. Глагол "frangere" значи прекинути, разбити, мљети маслине и сл. Јављају се предлози о грчкој етимологији и донатору, наводно, апулијско-византијског поријекла "Маврос Калфранђа" (М. Миленковић, Експрес Политика од 5.V 1995). И те претпоставке нијесу утемељене.

²¹ Јован Ковачевић, Историја Црне Горе 1, Титоград 1967, стр. 310.

²² Т. Смичиклас, Дипломатички зборник... II (1904), 287, № 270.

У другом документу из 1200. год., објављеном ништа мање него седам пута, стално се повлачила иста грешка у читању, па се положај жупана Мавра ("iupanus Maugus") читао као тобожње име и презиме неког непостојећег лица ("Lupinus Lupane").²³

Све је ријешило проналазак изузетно значајног оригинала понтификала (церемонијала) Которске бискупије, с краја XI и почетка XII в. (1090-1123). У њему су, последице црквених обредних узуса, забиљежени и неки каснији документи историјског карактера, па међу њима и ова два из 1197. и 1200. године.^{23a}

Иако је и тај Понтификал Которске бискупије, сачуван у библиотеци Санкт Петербурга, у науци више пута спомињан, тек га је Душан Синдик код нас отпочео систематски проучавати, па га и припрема за штампу. По њему знамо да је, до сада дјелимично познат документ из 1197. год. дат у цјелини у Понтификалу, па се ту види да је, наведене године, мавро имао титулу жупана.²⁴ Замолили смо господина Синдика да нам тачно наведе тај важан детаљ, па нам га је он љубазно доставио: "Nos catarenses iudices etc... Junius Sergii, Jacobus Leoce, maugus iupanus, Pitruhinus Georgii..."²⁵ Даљи текст документа за нашу тему нема значаја, али је битно да је 1197. год. жупан Мавро био убројан међу судије.²⁶

Најзад, три године касније, у документу которског нотара Јунија 1200 год. поново се спомиње "iupanus Maugus", али овдје нема никакве сумње да је то иста личност као и 1197. год. са истом титулом жупана.

Шта је практично значило бити на положају жупана у Котору 1197. и 1200, а можда и 1195. године? То не можемо тачно знати, али је познато да су жупе мање територијалне и обично култивисане земљорадничке цјелине од више села, које имају свој жупски град. У близини Котора жупа је Грбаљ, и њен град је једино могао бити Котор. У својој анализи Д. Синдик не искључује да је Мавро могао бити и жупан "негде у унутрашњости српске средњовековне државе", али га навођење једног

²³ О томе опширно: Душан Синдик, Которска исправа из 1200. године, Историјски часопис књ. XXXVII, Београд, Ист. институт 1991, стр. 197-198.

^{23a} Душан Синдик, Понтификал..., стр. 56-57.

²⁴ Душан Синдик, Которска исправа из 1200. године, Историјски часопис XXXVII, 1990, стр. 200.

²⁵ То је у ствари наставак наведеног документа Смичикласа из наведеног Которског Зборника, према рукопису и Библиотеке Санкт Петербурга (раније Лењинграда).

²⁶ Наравно, не може се искључити да је 1197. год. у Котору постојао и неки други Мавро, који је био жупан и судија, поред овог донатора Св. Луке Мавра Андријиног. Али како се у оба случаја ради о веома значајним задужењима и акцијама, увјерени смо да је ријеч о истој личности, и то је сасвим прихватљива и чврста научна претпоставка. Није искључено да на донационој плочи Мавро 1195. није хтио уклесати своју титулу локалног жупана, када се на њој већ налазио Немања са владарском титулом "великог жупана" (magni iupani).

"*raganusa*" (највјероватније сељака из Грбља) и теме документа о спречавању зеленашења наводи на увјерење да "не треба искључити да је жупан Мавро био старешина жупе Грбља."²⁷ Како је такав положај могао доносити и знатне приходе, могли би се боље схватити извори капитала уложеног у изградњи цркве.

А поводом повезивања рада жупана Мавра са судским бављењем, вриједи се подсјетити на аналогни случај за вријеме византијске владавине у Клус 1171. год, гдје је улога жупана исто повезана са судовањем.²⁸

Још сматрамо значајним да из документа о жупану Мавру, по нашем мишљењу, произлази да он није био племићког поријекла. Из документа из 1200. год. видимо да је баш он први на листи представника которског пука, а као такав није могао припадати племићком сталежу: "... *nos omnes populum Catarinorum, in primis iupanus Maurus...*"

Додуше, треба додати да с краја XII в. нијесу добро познати односи друштвених сталежа у Котору, али је сасвим сигурно то доба већег утицаја пука и народне скупштине ("*consilio publica*"). Тек касније, за вријеме владавине Млечана, дошло је до затварања племићког сталежа и преузимања свих кључних положаја у вођењу града.

Наравно, и у досадашњој историографији редовно се истицало да су у Котору одржаване народне скупштине ("*in consilio publica*", "*universus populo*", "*in pleno populo*"), али су се бројнији примјери за то налазили тек у XIV в., било у Статуту Котора било у нотарским свесцима који су сачувани од 1326. године. Па и поред недостатка ранијих архивских извора, подвлачило се да "народна скупштина није у Котору никаква новина, заведена тек у XIV ст. него наслеђена установа".²⁹

Баш овај документ из 1200 год., дакле на самој размеђи XII и XIII в., а у ком међу првима срећемо жупана Мавра, - представља изванредан примјер окупљања народа и доношења одлука на скупштини которског пука.^{29a} А то се десило заједно са представницима цркве, архиђаконом Михом и његовим сарадницима (каноницима). И не само то. У истом овом документу спомиње се и слична ранија скупштина, која се окупила негдје крајем XII в. у доба комеса Бенеше, а уз присус-

²⁷ Д. Синдик, Которска исправа., стр. 200.

²⁸ "... *et si eorum (i.e. Clissanorum) iupanus, aut iudex, nobis rectum iudicium non iudicaverit...*" J. Ferluga, *L' amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, str. 275.*

²⁹ Др Илија Синдик, *Комунално уређење Котора, САН, Београд 1950, стр. 90.*

^{29a} Иако је то физички пропало у самом документу, може се сматрати да и у првој одлуци представника нове власти у Котору, великог жупана Немање, сетник Јура у јануару 1186. год. сарађује и са пучанима. Послије навођења тројице судија и свих племића ("*cum omnibus nobiles*"), у документу се налази празнина. Према тачној претпоставци С. Ђирковића, ту се налазио уобичајени навод о присутним пучанима. (Т. Смичиклас, *Дипломатички Зборник II, стр. 198*) *Историја Црне Горе 2/1, стр. 88.*

тво легата римске курије Гуалтијерија.³⁰ Зашто је дошло до те иницијативе народа и таквог окупљања, сасвим је јасно. Радило се, наиме, о изузетно важном предмету, баш у интересу широких слојева народа, тј. о одржавању камата на прихватљивој висини од 20 процената ("de quinque in sex"). А како је то питање задирало у морални кодекс понашања, за њега се живо залагала католичка црква, да се спријечи злоупотреба претјераних зеленашких камата.³¹ Па како се писмени документ о тако важној одлуци био изгубио, нови је сатанак народне скупштине и представника цркве био неопходан да се потврди како је ранији изгубљени документ заиста постојао. Зато се и његов садржај обнавља и потврђује путем сјећања присутних. На основу тога се саставља нови документ и заједничком одлуком наређује извршење.³²

За нас је овдје од значаја да констатујемо као жупан Мавро није могао бити племић. За донатора једне цркве с краја XII в. то свакако није чест случај, али чини нам се да та констатација произлази из наведене документације.

Други је донатор угледни приор Базилио. Приор је, наиме, титула уобичајена за вријеме византијске владавине, касније измијењена у "comes" и "gestog", а означавала је главну управну личност комуне, највишег градског чиновника.³³ Титула је у употреби у свим комунама Далмације. У Котору се први приор спомиње 1124. год., а посљедњи је овај Базилио из 1195. године.

Иако би, дакле, Базилио могао бити споменут на плочи и због свог угледа, наше увјерење да се ради о другом донатору почива на сљедећој документацији. Прво што треба имати у виду да се личност првог донатора или његови евентуални наслједници нигдје не јављају у архивским списима. Највјероватније наслједника није ни било.³⁴ Међутим,

³⁰ "... sub tempore comitis Benese, veniens quidam legatus a romana curia, nomine Gualtierius, et coram sui presentia reclamavisse totius populus civitatis..." D. Sindik, Kotoriska isprava., str. 201.

³¹ "... de superfluitate laboris quam sine misericordia exigebant..." Isto, str. 201.

³² "... nullo modo iam invenire potuimus..." Исто, стр. 201. Карактеристично је да Которани тада тврде да је таква камата "од старине" била уобичајена у граду ("... in antiquo tempore hoc fuit usus nostre civitatis...")! Исто стр. 203.

³³ Приор је, заједно са другим градским органима (судија, бискуп, трибуни, савјет, народна скупштина), био представник врховне власти. Али њега су бирали грађани, а у византијско доба средишња власт није морала ни потврђивати тај избор. Његове компетенције су се односиле на град и околину. Др Илија Синдик, Комунално уређење..., стр. 92 и 95. Jadran Ferluga L'amministrazione bizantina..., 230-231.

³⁴ Треба имати у виду да, од већ наведена три документа с краја XII в. гдје се спомиње Мавро Андријин па до даље архивске документације которских нотара, пролази око 130 година. То је празнина која се, вјероватно, неће моћи попунити. Иако за которског нотара знамо од 1200 год., сачувани нотарски свесци у релативном континуитету почињу тек 1326. године.

Црква св. Луке не остаје ни напуштена, ни запуштена. О њој се старају сасвим одређене которске породице. А зашто баш, у првом реду, породице Базилио, па затим Драго и Тома у почетку, а касније се крвним везама шири круг? То је тема која нас овдје посебно занима.

Од када имамо сачувану документацију которских нотара, која од 1326. год. релативно континуирано прати живот града и околине, срећу се четири веома значајна пописа "патрона" и "наследника" Цркве св. Луке. Сви су они везани за избор личности "опата и ректора", дакле особа које се конкретно задужују за цјелокупну бригу о цркви, нарочито за њену имовину и издржавање.

Два прва пописа су из 1326. год. састављена су истога дана (18. октобра), али су сасвим различитог састава и са избором друге личности за опата и ректора. У првом документу шест покровитеља³⁵ (патрона) Цркве св. Луке ("... tamquam patrones ecclesie sancti Lucę...") одлучују да опат и ректор буде клерик Драго Сергијев Базилио, а наведени патрони су тројица представника породице Базилија (Иван, Матеј и Палма Лукин), а друга тројица су Драго Марков, Никола Цуфекти ("Cuffecti") и Тома Павлов.

У другом попису, истога датума четворо покровитеља и наследника ("... tamquam patrones et hereditarii...") припада искључиво племићкој породици Драгониса. То су најприје Марко и Драго, син Бела, али још и двије удовице Драгониса - Роза уд. Балдуина и бела, уд. Ивана.

Ван сваке сумње је да се, у том тренутку, и вјероватно за кратко, радило о сукобу двију грана породице, које су се сматрале патронима и наследницима Цркве св. Луке, и имале различите кандидате за опата и ректора. А колико је било значајно да буде изабран опат цркве - казује чињеница да су споменути Драгониси изјавили пред нотаром како је кандидат Драго, син Марка Драгониса, већ примао неке приходе цркве, али се обавезује да ће те приходе предати новоизабраном опату.³⁶

Било би узалудно градити претпоставке о разлозима споменутог конфликта међу породицама, јер о томе нема података. Али нам је од значаја констатација да је Базилио истог презимена као приор са плоче донатора из 1195. год., а да друга заинтересована група племића припада породицама Драго (Драгонис).³⁷

³⁵ Није тачан превод редактора Мајерових которских споменика (св. I) да су "patrones crkovinagi", што би значило особе који се брину о материјалним и техничким потребама цркве (стр. 455, под бр. 135(134)). Они овдје одређују свог кандидата за опата и ректора цркве, а иначе се у другим документима како ћемо видјети титулишу као "наследници" ("hereditarii"). Додајмо још и то да су родбински блиске породице Basilio и Thomai иначе биле склоне да улажу своје капитале у цркву, показује чињеница да су били "херeditarii" и за цркву "Св. Марије од моста на Гурдићу" ("... de Ponte Gurditii"), која данас више не постоји. (Т. Смичиклас II, н.дј., стр. 246).

³⁶ Antun Mayer, Kotorški spomenici, JAZU I Zagreb 1951, док. бр. 138 и 139.

³⁷ Исто, док. бр. 134 и 137.

Како смо рекли, нешто касније постоје још два пописа "наследника". Црква св. Луке ("hereditarii...") Оба су из 1334. године, опет донијета у веома кратком року (11. октобра и 1. новембра). И ту су исто изабране различите личности за опата цркве, али је састав 10 породица наведених "наследника" цркве веома сличан. Овдје се не стиче утисак да је у то вријеме било неког неслагања, или сукоба. Како се, наиме, тада предвиђао неки већи грађевински захват на цркви, који би требало да траје 12 година, у првој варијанти је био изабран малољетни Шимун Марка Драгониса, који би, за то вријеме док постане пунољетан, одлучио да ли ће прихватити положај опата.³⁸

Послије двадесетак дана, 1. новембра 1334. закључило се да у цркви треба имати правог опата, па је изабран "поуздан и побожан свећеник" Доминик Албанац.

Што се тиче нама важног односа представника породица Базилија и Драгониса, у првом је попису 10 "наследника", и то 5 из породица Базилија и 2 Драгониса, поред још двојице Цуфектија и једног Томе.

У другом попису, од исто 10 "наследника", 4 је представника Базилија, 2 су Драгониси, један је Тома, поред још 3 друге споменуте породице (Бизанти, Цуфекти и Мацанти).³⁹

На основу ове документације видимо превагу которских племића Базилија, дакле исте оне породице која се јавља на донаторској плочи Св. Луке.

А поред Базилија, ту су још Драго, Тома и неке друге, вјероватно новим женидбама повезане породице.

На питање зашто је све то тако, не би се могло одговорити само на основу грађе которских архива. Ту неопходну спону између помена породице Базилио на плочи Св. Луке и касније њихове битне повезаности са породицама Драго и Тома, у питањима те цркве, непосредно документује и рјешава Ирмгард Манкен. У својој капиталној синтези о дубровачком патрицијату, она долази до закључка да је Базилио примарно которска породица, која је "по свој прилици истог порекла као и моћна которска породица Драго, јер је родоначелник свих Базилио, Базилиус Драгонис (1266-1270), по свој прилици унук приора Базилиуса, чије нам је име сачувано у једном натпису из 1195 године". Зато је И. Манкен которског приора Базилиуса унијела у своје генеалогске таблице (II том споменутог дјела), као родоначелника те значајне которске и дубровачке породице Базилио.

И породица Тома могла би се сматрати једном граном породице Базилио. Па као што породица Базилио води поријекло од которског приора Базилиуса са плоче из 1195. год. и сина му Драга (1215), тако је

³⁸ Antun Mayer, *Kotorski spomenici* vol. 2 JAZU, Zagreb 1981, dok. br. 602.

³⁹ Исто, док.бр. 623.

родоначелник породице Thoma, био Thomas Dragonis (1279-1282). На тај су начин повезане све три велике которске племићке породице: Basilio - Drago - Thoma.⁴⁰

Када све те за нас битне чињенице имамо у виду, сасвим нам је разумљиво зашто су баш представници тих породица заинтересовани за Цркву св. Луке, на којој је и забиљежено име приора Базилиуса. Тако можемо закључити да је на тај начин, црква св. Луке од самог почетка била у рукама најстаријих которских племићких породица. И то не само та црква. Те су исте породице, уз још неке друге, биле заједнички патрони и хередитари и неких других древних которских цркава.^{40a}

V

Како смо раније истакли, нема података да је први донатор са плоче на Цркви св. Луке, Мавро Андријин Кацафранђи, имао својих потомака. Свакако из тог разлога каснији архивски документи свједоче да се о цркви брину потомци другог донатора породице Базилија, и са њима уско повезане обитељи Драго и Тома.

Међутим, 1270. год., дакле 75 година после је изградње цркве, срећемо један покушај которског племића Михе Пасквалија и Трипа (Пасквалија?) да се путем јавне заклетве већег броја свједока из свих слојева которског друштва (црква, племство и "поштени људи" - (вјероватно се ту мисли на одабране пучане), докажу родбинске и крвне везе Пасквалија са Мавром (Кацафранђи). Тиме би, наравно, било доказано и прече патронатско право Пасквалија над Црквом св. Луке. До такве врсте доказивања је дошло, без сумње, јер неке сигурне писмене документације није било. А документ из 1270. год. јавља се код Колетија, Кукуљевића, Смичикласа и споменутог загребачког Зборника которске средњовјековне грађе, и то у различитим редакцијама. Историографија га је прихватила као аутентичан документ иако дилема има.⁴¹

⁴⁰ Ирмгард Манкен, Дубровачки патрицијат у XIV веку, САНУ, Београд 1960, стр. 15, 76-77, 125-127, 428-432.

^{40a} Ријеч је о црквама "Св. Базилија од Шурања" (S. Basilius de Suragnia) из 1309. год. и "Св. Марије од Моста Гурдића" (S. Maria de Ponte Gurgicio) из 1318. год., наведеном у већ цитираном Загребачком зборнику II б 21, стр. 303. За тај значајан податак и сигнатуру захваљујем акад. Сими Ђирковићу.

⁴¹ *Illyricum sacrum* VI, n.dj. str. 442; T. Smičiklas, *Codex... V*, 554; Flaminio Cornelio, *Catharus Dalmatiae civitas, Patavii MDCCLIX*, стр. 21; Загребачки зборник, архив ЈАЗУ, II б 21 пп. 303-304. Сматрам корисним да наведем сумње око аутентичности документа, забиљежена у приватним биљешкама историчара дон Грације Брајковића, на шта ми је обратио пажњу архивист Бискупије дон Антун Белан. Аргументација је слиједећа: 1) Колебања о битним питањима, као што су име цркве и име бискупа (Luciae - Lucae, Marius - Marcus); 2) неоубичајена терминологија ("capitulum ecclesias-

Како је Колети са својим издањем из 1800.год. база и за Кукуљевића и за Смичикласа, потребно је најприје застати над његовим текстом. И то не само над цитатом латинског документа из 1270. год., са толико много празнина и ознака "etc" да је заправо у главном питању неразумљив, него и цјелокупним текстом који се односи на фрагмент "Magis Episcopi quedam acta."⁴² Та се шира Колетијева прича базира на рукопису доминиканца фра Винка Марије Бабића "Каталог которских бискупа", писаном негдје крајем XVII или почетком XVIII вијека.⁴³ Колети, на основу тог извора, прије свега истиче присан и пријатељски однос између краља Уроша и которског бискупа Марка, и то у толикој мјери да краљу нико није био "већи пријатељ, угоднији и дражи од бискупа."^{43a} Нешто слично тврди и Фл. Корнер још 1759. године,⁴⁴ вјероватно исто на основу Бабића.

Послије тога Колети износи да је исто код Бабића забиљежена нека крађа црквених предмета, па је тим поводом на починиоца бачено проклетство.⁴⁵ О томе нешто знају и Фл. Корнер⁴⁶ и Ј. Ђелчић.⁴⁷

ticum", "probos civitatis"); 3) неозначавање индикције; 4) хронолошка означавања арапским бројевима; 5) навођење реликвија св. Трипуна иза икона. Биљешке дон Грације Брајковића Л - М 5. - Али и поред сумњи, документ треба узети у разматрање.

⁴² *Illyricum sacrum* VI, стр. 442.

⁴³ Фра Винко Марија Бабић, доминиканац из Котора, објавио је у Венецији 1706. год. "латинско-богословно-повјесничко дјелце: *Radii theologici...*" 1716. год. је изабран за провинцијала далматинске провинције далматинске провинције и професора теолошке школе у Задру. Тамо је и дуже живио. ("Знаменити и заслужни Хрвати, Загреб 1925) - На основу тих података претпостављам да је "Попис которских бискупа" писан прије одласка у Задр 1716. године, а можда и прије 1706. године. Треба додати да је сачуван још један драгоцјен Бабићев рукопис "Status tam antiqui quam moderni Conventus Catharensis, ordinis Predicatorum" (Библиотека ХАЗУ, Загреб III д 88), који обилно користи дон Нико Луковић када пише о доминиканцима у Котору. Из тог дијела видимо да су Бабићи били которски пучани, а 1923. је пронађена и њихова гробница с краја XV вијека. (Дон Нико Луковић, Блажена Озана Которка, Котор 1965, стр. 42).

^{43a} "... nemo amicior, nec jucundior, nec carior fuit". Из тог разлога је, наводно, бискуп постигао код краља све што му је тражио ("...nihilque ab eo petebat, quin impetraret...") *Illyricum sacrum* VI, н.дј., стр. 442.

⁴⁴ "Marcus Nobilis Catharensis electus suae patriae Episcopus, Urosio huius nominis Primo Regi Serviae, acceptissimus fuit, floritque circa annum Domini MCCLXX." Fl. Cornelio, Catharus... н.дј.стр. 21.

⁴⁵ "... quod sacrilegum quemdam rerum sacrarum raptorem gravissimo anathemate inustum ab cristianorum coetu..." *Illyricum sacrum* VI, н.дј.стр. 442.

⁴⁶ "anathematis vinculo irretitos esse declaravit eos, qui violenter, aut occulte bona detinerent ad Ecclesiam S. Lucae de Catharo spectantia." Fl. Cornelio, Catharus... н.дј.стр. 21.

⁴⁷ Ђелчић о овоме има неку своју необичну варијанту, везану за наводни протор богумилских идеја у Котор и успјешну борбу фрањеваца и доминиканца против таквих схватања. - Полазећи од тога да је крађа реликвија из Цркве св. Луке од стране "неког Базилија Драго" била потпуно доказана, Ђелчић износи даје краљ Урош наредио да се у цркви Св.Трипуна изложе украдене реликвије и јавно баци анатема на

Иако ни та светогрдна крађа није са прецизношћу разјашњена, Колети је, опет са неизвјесним "можда" ("fortassis"), доводи у везу са документом кнеза Војислава из 1270. године, али и тај текст наводи са много скраћивања, тако да у таквом контексту није јасна ни бит проблема. Из цитираног документа код Колетија може се са сигурношћу утврдити да су поступак код краља покренули свећеник которске бискупије Михо Пасквали и Трипо, а против Базилија Драгониса "од цркве Св. Луке". То значи да је 1270. ту цркву водио Базилије Драго. А кнез Војислав је, по краљевој одлуци, сазвао племиће да положе заклетву пред двојцом највиших црквених представника, и то пред зетским епископом Неофитом и которским бискупом Марком. Али о чему је заправо био спор и на које тврђење су племићи морали да се зауну - то Колети овдје није изнио. Затим се наводи као да је кнез Војислав и по други пут сазвао још шири скуп свих слојева грађана. Ту су, осим двојице епископа, били присутни сви чланови катедралног капитала, племићи и поштени (бирани) грађани ("probos civitatis"). За тај свечани акт донијете су најзначајније светиње: један дјелић два крижа,⁴⁸ иконе и реликвије св. Трипуна, па су по наређењу краља епископи Неофит и Марко бацили проклетство. Овдје се не каже на кога, али то је могао бити само онај који је осумњичен као крадљивац светиња, дакле базилије Драгонис. Док је тако изворни Колетијев текст из 1800. год. пун тешких квалификација, али недоречен и нејасан, они који га у каснијим издањима документа цитирају као свој једини извор донесе однекуд неке друге прецизније податке. Тако из Регеста Кукуљевића-Сакцинског произлази још да је Базилије Драгонис, прије свега, тражио од бискупа Марка и капитула да он, као извршилац краљеве пресуде, одреди да се тај документ, писан у оригиналу "на славенском језику", преведе на латински језик. Затим, овдје је дата суштина спора, прескочена код Колетија. Чињеница коју је требало утврдити била је: да ли су тужиоци, свећеник Миха (Пасквали) и Трипо, рођаци, и то у крвном сродству, са Мауром (Кацафранђи).⁴⁹ Само јавно утврђивање тог чињеничног стања било је веома свечано, јер су се сви слојеви града Котора заклињали над светињама града.

кривца. Али аутор при том сматра да је и сам краљ Урош осјећао наклоност према патаренимаи да је епископ Неофит то и био. Али и упркос свему томе, краљ је желио показати добру вољу према католичкој цркви, па је упутио свог епископа да и сам учествује у проглашењу анатеме. Giuseppe Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, стр. 81-82.

⁴⁸ "... particulam ex ligno S. Crucis..." та реликвијај и данас постоји.

⁴⁹ "... si sint Mauro proximi presbyter Nicha (!) et Tripe, aut participes ecclesiae S. Lucae..." или касније код заклетве "... si sint consanguinei Mauro, presbyter Micha et Tripe..." У свему томе је битно да би такво крвно сродство значило и приоритет или учешће у патронатском праву, са свим сувласничким и финансијским ефектима.

Ово утврђивање чињеничког стања путем заклетве из 1270. год. спада, без сумње, у кључне документе, важне за утврђивање донатора. Баш овај документ доказује, али у пуној и јасној формулацији наведеног Загребачког зборника, да је угледни таст Мауров, приор Базилио тада управљао Црквом св. Луке.

Па пошто се у граду знало да први донатор, Мауро Кацафранђи, нема својих непосредних потомака неки представници породице Пасквали, 75 година послџе изградње цркве, покушавају судским путем доказати своју блиску рођачку и крвну везу са њим. Њихова нам аргументација није позната, али је сасвим сигурно да писмених докумената нијесу имали, па је било потребно тврдње доказивати заклетвом свје-дока.

До спора је дошло свакако, због неких постојећих значајнијих прихода цркве. Добрим дијелом та је имовина пописана у нотарским свесцима. Ту видимо да је највише прихода цркве добијала од најмова за издату земљу (и од кућа). Не улазећи у пописивање свих тих података, остаје чињеница да тих прихода није било много. Али је сасвим сигурно да ови нијесу сви пописани и да су у цјелини доприносили да црква и опат добро живе. О томе ће, уосталом, бити још ријечи.

Даље је из документа јасно да Михо Пасквали и Трипо у Котору нијесу имали подршку у црквеним редовима, иако је Михо био "presbyter", дакле припадао је црквеној хијерархији. А није имао подршку ни у племићким и пучанским редовима, па се баш из таквих разлога Михо Пасквали и Трипо обраћају за помоћ краљу Урошу, а он захтијева јавно утврђивање чињеничког стања. Иако је спор био искључиво међу представницима католичке цркве, дакле у компетенцији которског бискупа, када се већ једна странка у спору обратила непосредно краљу, он је желио да буде ауторитативније представљен, па је поред носиоца локалне власти, кнеза Војислава, одредио још и зетског епископа Неофита. Треба рећи да то никако није неки изузетак, јер је таквих случајева још било.⁵⁰ Свакако то је занимљив црквени аспект спора. Иначе је познато да је Котор за вријеме Немањића задржао своју судску аутономију и о томе, нешто касније, има доста података у Которском статуту. Овај примјер казује да је током првог вијека владавине ингеренција краља, као више судске инстанце, била шира, када се директно од њега тражила интервенција.

⁵⁰ Оваква сарадња највиших представника обје конфесије у правним пословима за вријеме Немањића није неки усамљени изузетак. Нешто касније (1305-1307) и краљ Милутин, исто у Котору, потврђује даровницу своје мајке Јелене католичкој цркви Св. Марије Ратачке. На ћирилском документу су, поред барског надбискупа Марина и которског бискупа Дујма, још потписани епископ хумски Јован и епископ зетски Михаил. Т. Смичиклас, *Cod. dipl. VIII*, стр. 99.

VI

Поред овог кључног али изолованог документа из 1270. год., који нам много помаже за разумијевање проблематике донаторства, од четврте деценије XIV в. тече нотарска грађа која поред донаторства говорио о нормалној колотечини прихода и живота цркве.

У првом нотарском свеску (1326-1335) Црква св. Луке је забиљежене двадесетак пута. Први ректор цркве из 1326. год. био је дон Фрањо и његова су прва три документа, док је четврти његов тестамент.

Ректор 28. јула даје у најам за 20 година црквену земљу на обраду Ђентилију и сину му из Пераста, за годишњи износ од 10 крстатих гроша, док 4. аугуста исто унајмљује земљу групи грађана, али по 18 гроша годишње. Најзад, 17. септембра Драшко Цојин добија земљу за 12 гроша годишње, што казује да је квалитет земље и положај, свакако, одређивао разлику у најму. Али почетком октобра ректор Фрањо умире и у тестаменту се, поред низа личних повјерилаца, богато одужује цркви. Све приходе цркве који му "de iure" припадају он оставља цркви за мисе задушнице. И његова кућа ће се продати, а од тога новца ће опет црква добијати по 2 перпера годишње. Најзад, Фрањо оставља цркви калез у вриједности од 35 перпера.⁵¹

Нови ректор и опат Св. Луке је ђакон Драго, син пок. Сергија Базилија. Он од 1327. до 1332. год. склапа 7 уговора. Највише се односе на земљишни посјед са приходима од 2,5 до 4 перпера годишње. Црква је имала и винограде у Тивту, а понекад је уступала земљу са правом изградње куће на том простору.⁵² Црква стиче средства и од тестамената, а износи су различити, као нпр. 3 динара, или 1-5 перпера⁵³. Понекад се одређује обавеза давања задушница, уз неку другу опоручну одредбу. Тако служавка Велна, која је добила кућу од своје господарице, треба да за задушнице даде цркви 12 динара. А ако не буде имала потомака, и наслијеђена кућа ће припасти цркви св. Луке.⁵⁴

Има и неколико случајева давања у мираз куће на земљишту Св. Луке, или додјелјивање права да се тамо може градити кућа. Једну дрвену кућу од 50 перпера на таквом земљишту добија Мирна, служавка Николе Белоглаве. - А Бела добија марта 1337. у мираз црквено земљиште у Кртолима, са правом да се тамо подигне кућа. Црква ће добијати годишње приходе од 19 динара, а насљедници ће плаћати још 6 динара за задушнице Бели и мужу јој. - Затим Петар Катена у јуну 1333. даје пола куће својој дојкињи Обради, са обавезом да се цркви исплаћује 20 дин. годишње. - Додајмо још и то да је Црква св. Луке

⁵¹ Antun Mayer, *Kotorski spomenici 1*, JAZU, Zagreb 1951 dok.br. 35, 47, 79, 92.

⁵² Исто, док. бр. 376, 382, 583, 659, 661 и 692.

⁵³ Antun Mayer, *Kotorski spomenici 2*, JAZU, Zagreb 1981. док. бр. 394, 1295 и 1436.

⁵⁴ Исто, док.бр. 647.

имала бројне винограде "на Филеки" (?), јер их которски архиђакон Петар залаже, у марту 1337. год., своје брату за висок износ од 110 перпера годишње.⁵⁵

VII

Даља кључна, иако релативно оскудна, документација тече између 1334. и 1368. год., јер је негдје у том периоду дошло до првих обимнијих грађевинских захвата на Цркви св. Луке. Нигдје у документима није описано о каквим је то радовима била ријеч, али је сасвим сигурно да су морали бити знатни, јер се изрично предвиђа њихово трајање од 12 година. О свему томе је сачувано неколико сигурних података.

У документу о избору опата Шимуна за Цркву св. Луке од 11. октобра 1334, а двадесетак дана касније биће изабран нови опат Доминик Албанац (1. XI 1334), стоји јасно написано да ће се током слиједећих 12 година сви приходи цркве користити искључиво за радове на споменутој цркви, осим износа плате жупника.⁵⁶

Напоменуо бих још један документ који је исто, можда, везан за нешто раније припремање средстава за радове. Опат и ректор Цркве св. Луке Драго Василијев даје још 16. фебруара 1332. у залог Илији Загури из Бара више кућа црквеног власништва, за висок износ од 70 перпера. Да је потреба за већим новцем била хитна види се по клаузули да, док се дуг не врати, црква неће моћи убирати најмове, нити ће новац доносити камате.⁵⁷

Један познати важан податак се уклапа још у ову проблематику. У Цркви св. Луке је, наимае 1350.год. покопан клесар, а из латинске инскрипције сазнајемо да се ради о гробу Милена клесара и његове жене Маре. Нема сумње да је Дубровчанин Милен, који се оженио Которанком Маром, како то произлази из нотарских списа, могао заслужити част да буде сахрањен у цркви једино својим дугим и успјешним радом на њој.

Да су радови били обимни казује још и чињеница да је послје њих, као што је то било уобичајено, которски бискуп Дујам поновно осветио цркву, па је поводом тога постављена плоча "на фасади истог храма, изнад вратију причвршћена".⁵⁸ Тако прецизни текст може се односити искључиво на фасаду саме Цркве св. Луке, а не ни на шта друго.

⁵⁵ Исто, док.бр. 366, 768, 1520 и 1553.

⁵⁶ "... usque ad duodecim annos proxime venturos, totus introitus ecclesie predictae munitur laborerio dicte ecclesie, preter... quod solvatur presbitero qui officii dictae ecclesie." Исто, док. бр. 602 и 623.

⁵⁷ А. Mayer, Kot. spomenici vol 1, n.dj.dok.br. 932.

⁵⁸ "... in fronte eiusdem templi, supra ianuam infixae..." Illyricum sacrum VI, n.dj.str. 452.

Сви ти подаци нијесу били довољни да се историчари умјетности могу сложити по питању шта је тада заправо било урађено. По једнима то је била доградња малене сакристије са сјеверне стране, а по другима обимни захват на елевацији, па се зато тамо срећу готички трагови XIV вијека. Не улазећи у веома сложене и чисто стручне проблеме,⁵⁹ нека нам буде дозвољено дати неколико примједби, везаних искључиво за тумачење датих текстова.

Да је 1368. год. обављено освећење храма и да је постављена мраморна плоча бискупа Дујма - у то се не може сумњати, јер Колети те догађаје два пута наводи.⁶⁰ А већ наведени текст о плочи на фасади истога храма ("in fronte eiusdem templi..." не дозвољава никакву сумњу да се морало радити баш о фасади саме цркве, а никако не о евентуалном додатом анексу. Иначе, на основу анализа неких каснијих визитација которских бискупа, сакристија тада још није била ни изграђена. Али о томе ће још бити ријечи.

Из истих разлога исправног тумачења текста и духа времена, не сматрамо да је донаторски натпис могао бити изворно 1195. год. постављен тамо гдје се налази и данас. Текст са молитвом за донаторе схваћао се у средњем вијеку веома озбиљно код бројних религиозних људи. Њихова имена, поготово кад се радило о крупним личностима градске средине, уз спомен владара, морали су бити на домаку, очију, а молитва "да крист буде нама увијек живот" изузетно значајна.⁶¹ Плоча таквог садржаја није могла бити, од почетка, тако неприродно далеко и неестетски притијешњена између бифоре и лука. Највјероватније је она у XII в. заузимала почасно мјесто изнад вратију, а када сеу XIV в. постављала плоча бискупа Дујма, измјештена је на данашње високо мјесто.^{61a}

⁵⁹ Два различита става у стручном тумачењу утицаја и промјена на цркви Св. Луке, на исцрпном ранијом литературом, дата су у радовима Милке Чанак-Медић "Архитектура Немањиног доба II, Београд 1989, стр. 118-144 и Павле Мијовић, О.С. Луки у Котору и побудама за његове реституције, Прадавне и давне културе Црне Горе, Титоград 1987, 217-233.

⁶⁰ *Illyricum sacrum* VI, н.дј.стр. 452.

⁶¹ "... Omnes qui legitis, pro nobis orare dignemini ut Cristus sit nobis semper vita Amen."

^{61a} У Комисији за пријем цркве Св. Луке, након конзерваторско-рестаураторских радова 1984. год., њен члан др Рајко Вујичић кренуо је тада пажњу на неке важне појединости. По њему су сасвим уочљиве интервенције на фасадама, а посебно на западној (главној). Она је била президана са вањске стране, а портал проширен према јужној страни. То је видљиво голим оком, јер је портал изашао из вертикалне осе тачно за ширину заглавног камена (*clavus*) на архиволту. Сматрајући да се то десило 1368. год. и да је тада пребачена донациона плоча веома високо, Вујичић је подсетио на низ плоча које су, у највећем броју, веома читљиве (Богдашићи, Морача, Дечани, Трогир итд.).

VIII

Нови кључни документ за статус Цркве св. Луке је са почетка XVI вијека. Ријеч је о одлуци папе Јулија II из 1511. год. да управа над црквом пређе на часне сестре фрањевке из самостана Госпе од Анђела у Котору.⁶² Да је тај нови извор прихода сестрама био неопходан за издржавање види се из једног документа и 1512. год. Ту се каже даје заузимање земља од стране Турака, или, како се тамо каже, "непријатеља спасоносног крижа", лишило земљишног посједа и црквене структуре и племство. Као што је познато, од 1497. год. Грбаљ постаје царски хас с филурицијама.

С друге стране, током вјекова су, путем наслеђства и испреплетених породичних веза између племићких породица, одређена права на Цркву св. Луке, раније углавном везана за Базилије, Драго и Тома, постала везана за велики број нових племићких породица. Зато је, послије споменуте папине одлуке из 1511. год. везане за Цркву св. Луке и св. Миховила (Михаила), 1512. год. направљен рез. Окупљени су сви, поименце набројани представници свих заинтересованих племићких кућа, па је свечаним документом которског нотара и бискупског канцелара Наталиса де Драгиса дошло у дворани ректора до колективног јавног одрицања свих њихових права и њиховог глобалног уступања самостану од Госпе од Анђела. Остао је једини услов: да се у споменутих црквама мора одржавати служба божја.⁶³

Даље се вриједи задржати на неколико визитација которског бискупа у XVI в.

Прва визитација бискупа Трипа Бизантија је из 1514. год., када су капелани Цркве св. Луке били двојица каноника - Бернард Драго и Баптист Бућа. Њихова је обавеза била да одрже на главном олтару седмично (недјеља, сриједа и петак). Поред Св. Луке, посебно се чистио Петровдан, са вечерњом и мисом на сам благодан, али на споредном олтару, јер је тај био посвећен св. Петру. Тај се олтар тачно и лоцира "близу малих врата" ("prope portam parvam"). Иначе изненађује податак да је у том тренутку малена Црква св. Луке, која се у визитацијама често назива "капелом", имала 4 олтара ("habet altaria quattuor"). Поред средишњег главног олтара, напрама главног улаза, свакако посвећеног титулару цркве св. Луки, и споменутог олтара "поред малих врата" на сјеверном зиду, трећи је олтар био напрама њега на јужном зиду (који је касније остао као католички олтар у православној

⁶² Иво Стјепчевић, Катедра св. Трипуна, Сплит 1938, стр. 58.

⁶³ БАК, бр. 8. Оригинал ове копије, коју поседује БАК, био је у посједу сестара Госпе од Анђела. Документ се спомиње и у БАК XXIII, 94 и у "Cattastico dei libri Episcopali con indice alfabetico e sommario..."

цркви), а четврти је био близу главног улаза, код фреске папе Силвестра, св. Катарине Александријске и св. Марине. Веома нам је прихватљива претпоставка да као што је у Катедрали св. Трипуна остала сачувана фреска из главног олтару захваљујући гробници бискупа Бизантија, која се раније ту налазила, такав је случај и са овом фреском у Св. Луки, захваљујући положају четвртог олтару.

Желимо подвући значај навода о олтару "код малих вратију", јер сматрамо да он доказује да 1514. год. још није била изграђена сакристија. Чини нам се немогућим да би бискуп у визитацији навео "мала врата", а никако не спомиње сакристију, која је помоћни дио црквеног простора и у њој се, обично, налази дио мобилијара, слике и слично. Да је сакристија постојала, рекло би се највјероватније: "врата код сакристије".⁶⁴

Одмах додајмо да се и скоро читав вијек касније, у визитацији из 1605. год., исто спомиње олтар св. Петра "аpresso la porta piccola."⁶⁵ Ни ту нема спмена сакристије, која ни тада није била изграђена. Најприје И. Стјепчевић, па Н. Луковић наводе у Водичима, прецизно 1747. год. као вријеме изградње Св. Спиридона.

Наведимо да се у споменутој визитацији из 1514. год. још говори о поправци крова, па се доноси одлука да се то изведе.⁶⁶ Наравно, велика је штета што ту нема ближих података о свему што је за тај поправак требало. Поред тога, бискуп свједочи да је црква била опремљена свим неопходним црквеним предметима, осим украса на олтару св. Шимуна. Остаје нам непознат титулар за четвртасти олтар, а познати су: св. Лука, св. Петар и св. Шимун. Иначе, бискуп још налаже да се, поред крова, поставе нова врата, прозори и коноп за велико звоно. Постојало је још и мало, унутрашње звоно.⁶⁷

Из визитације 1540. год. сазнајемо да су тада у Цркви св. Луке радили двојица капелана, али са смањеном обавезом на 3 мисе седмично.

За 1583. год. бискуп констатује, без образложења, да су у цркви три олтару "неосвећена" и да недостаје црквени предмети.⁶⁸

У визитацији из 1589. год. први пут се спомиње да је јуспатронат над Црквом св. Луке стекла которска племићка породица Враћен (Vrakjen = Vracchien). Ваљда је та породица тада била јако задужила цркву, па се у визитацији из 1605. год. тврди да су Враћенови чак били утемљивачи ("fondatori") цркве, за што нигдје раније није било пода-

⁶⁴ БАК VI, стр. 109.

⁶⁵ БАК XXIII, 84. Cattastico dei libri Episcopali...

⁶⁶ Indiget reparatione copertum dictae capellae... terminavit... et coperiatur expensis introitum... БАК, vol. VI, str. 109.

⁶⁷ "... habet campanam magnam super campanilli et intra campanullam..." Isto.

⁶⁸ БАК XI (9), стр. 249.

така. Црква је тада, поред посједа, имала и око 50 перпера прихода од најмова.⁶⁹

У визитацији 1623. год. констатује се да је јуспатронат стекла которска комуна, а приходе добијају сестре Госпе од Анђела.

Тада је у цркви радио само један капелан, са обавезом 8 миа годишње. Бискуп наређује да се уклоне два олтара. Очито је у Котору, са великим бројем цркава, а смањеним приходима, била и мања потреба за одржавањем већег броја олтар и функција.⁷⁰

IX

И годину 1648. уврштавамо у кључну годину историје Св. Луке, јер су у њему тада читане прве источне литургије, али још увијек у оквиру католичке цркве. Храм, наиме тада још није био предат од стране власти у руке православне цркве и вјерника, него се радило о дозволи которског бискупа да у њему источну литургију обавља Павле Демски, мисионар рутенског реда св. Базилија, који је био присаједињен католичкој цркви, дакле у унији. Ту се само радило о другом обреду, али у оквиру католичке цркве.

Демски је, заправо, последије захтјева православне делегације послате у Рим 1648. год., која је и сугерирала начин сједињења цркава по узору Рутена, Малоруса и Бјелоруса, био упућен да у Пећи отвори школу грчког и латинског језика и даље преговара о сједињењу. Али због ратних прилика, Демски је скоро четири године морао остати у Котору и ту отворити школу, у којој је имао 40-50 ученика. Нарочито је од православних био врло добро примљен, јер су га сматрали својим, "особом свога обреда" ("una persona del rito loro"). Такав случај, међутим, није био и у односима са каптолом и народом, иако му је и сам бискуп одобрио да се служи Црквом св. Луке. "Ондашњи католици не знају шта је грчко-српски обред, имају више самилости према Турчину, него према њему", тврди Демски. Источни обред су доживљавали као "турску церемонију."⁷¹ За бискупа, међутим, знамо да је цијенио мисионаре у околини Котора и њихов став поштовања "правог грчког обреда".⁷²

⁶⁹ БАК XXIII, св. I, 96 и св. IV.

⁷⁰ БАК св. XI (9), 96 и св. XV, 915.

⁷¹ Ј. Радонић, Римска курија..., стр. 309.

⁷² Од Флорентинског концила 1439. год. источни обред је пуноправно прихваћен у католичкој цркви.

Све је то добро познато у науци још од прије једног вијека, када је акад. Е. Фермендин објавио изворни опис самог Павла Демског⁷³, а каснија се документација богатила прилозима Јовна Радонића.⁷⁴

Документ из збирке Марка Јачова,⁷⁵ без пуног датума, али са означеном годином 1648, који би требало да укаже и на ранију формалну предају Цркве св. Луке православној цркви и вјерницима у Котору, не можемо узети у обзир, јер не припада означеној години. Код тог документа (под број 46) дошло је до неке забуне, било редактора Збирке, било њеног коректора. Јер фрагментарни текст који се тамо налази, у ствари, не припада извјештају которског бискупа Винка Буће из 1648, како то стоји у непотпуном датуму и регесту, него, највећим дијелом, Извјештају которског бискупа Марка Драго од 1. марта 1692. године, дакле 44 године касније. Уосталом, скоро идентичан, а још мањи фрагмент, објављен је у овој истој Збирци Јачова (стр. 156, бр. 135). са датумом 1. III 1692.

Бискупски архив у Котору посједује извјестан број ксероск-копија Извјештаја которских бискупа (*Visitationes ad limina Catharensia*, vol. 208), захваљујући истраживањима у Риму архивисте Бискупског архива у Котору дон Антуна Белана. Тако је Бискупски архив у посједу и тог Извјештаја Винка Буће од 25. септембра 1648. год. Тамо нема ни трага текста штампаног у збирци М. Јачова, нити је игдје споменута Црква св. Луке.

Међутим, у Извјештају бискупа Марина Драга, 44 година касније (1. март 1692), од почетка 15. алинеје тога рукописа, налазимо фрагмент од 13 рукописних редака, који је скоро истовјетан са 12 штампаних редака прве алинеје Извјештаја који је М. Јачов објавио под годином 1648. Дакле, опширни Извјештај бискупа Марина Драга из 1692. од 7 густо исписаних страница сведен је у Збирци Јачова на фрагмент од 13 штампаних редака, са ознаком 1648. године, а на 7 штампаних редака са ознаком 1692. године.

За три реда друге и завршне алинеје, штампане у споменутој Збирци под 1648. год. нијесмо успјели наћи провенијенцију, јер се такав текст не налази ни у Извјештају од 1692. ни у оном из 1648. године.

⁷³ Исправе год. 1579-1671. тичуће се Црне Горе и старе Србије, Старине ЈАЗУ, Загреб 1892, стр. 185-187.

⁷⁴ Штета што у већ наведеној Збирци Римска курија... нијесу дати оригинални интегрални документи, него ауторска интерпретација, додуше са доста цитата.

⁷⁵ Списи тајног ватиканског архива XVI-XVIII века, САНУ, Београд 1983.

^{75a} Иначе, како је познато, сачувана су укупно 42 извјештаја которских бискупа. Први и најстарији сачувани је од Јеронима Буће од 5. X 1592. године. Бискуп Винко Бућа има 9 извјештаја, између 1625. и 1654. године. Посљедњи сачувани Извјештај је апостолског администратора Јосипа Марчелића из 1894. године. Атанасије Матанић, Извјештаји которских бискупа о которској бискупији, сачувани у Тајном ватиканском архиву (1592-1894), У служби човјека, Сплит 1987.

Када је горе речено да су гореспоменути текстови "скоро истовјетни", мислили смо на слиједеће.

1) На пет мјеста су из текста Извјештаја 1692. год. у овом штампаном тексту (под 1648. годином) испуштени мањи или већи дјелови реченице, без ознаке да је то урађено. А на једном мјесту је и уметнут један дио реченице, са неколико ријечи.

2) На неколико мјеста ради се само о другачије прочитаним ријечима, као нпр. "illis" умјесто "his", "suis" умјесто "ipsorum", "eis" умјесто "ipsis", или "adhibita", умјесто "adhibitam".

Одмах желим рећи како не сматрам да је то госп. Јачов урадио злонамјерно, нити ишта такво из текста произлази. Када истраживач дође до већег броја цјеловитих докумената и фрагментарних преписа, забуне су могуће. Документ се једноставно не односи на 1648. годину, нити је тада Св. Лука припадао православној цркви.

Иначе је баш година 1647/48. богата догађајима, нарочито у Грбљу. Послије 150 година турског суверенитета (1497-1648), непрестани млетачки напори да врате Грбљ Венецији довели су до резултата. База је била аутономија паштровског типа. Сенат је 23. јула 1647. потврдио привилегије за самостални избор четворице судија, двојице војвода и остале властеле, дакле истог броја као у Паштровићима. Иако су Турци остали у Грбљу до 1715, а правно до 1718. год., стварна млетачка организација почиње од 1647. године.

Што се тиче односа цркава, ови су баш тих година били веома живи, јер се често повезивало ново политичко рјешење са новим односима цркава. У познатом писму Војина Јовановића и кнежева Грбља упућеном мисионару Ивану Пасквалију 25. маја 1647. повезује се поново прихваћање млетачке владавине и јединство цркава, односно, како се то тамо изражава, "прави грчки закон обслуживати."⁷⁶

А у писму свештеника Јована и других грбљских свештеника и Збора грбљског од 25. аугуста 1647. год., упућеном Конгрегацији за ширење вјере, планира се одлазак за Рим представника Грбља, па се исто повезује напуштање турског суверенитета, а прихватање млетачког, заједно са постизањем јединства цркава, односно "исповиједајући држећи све што заповиједа света мати црква римска и грчка управе законе".⁷⁷

Иначе из Извјештаја 1648. год. которског бискупа Буће сазнајемо да он те године није могао лично путовати за Рим, јер је близу седамдесете године и болестан од подагре (гихта), па ће документ донијети клерик Андрија Змајевић! За нашу је тему важно да он спомиње пис-

⁷⁶ Carolus Nežić, De pravoslaviv Jugoslaviv saec. XVII ad catholicam fidem reversiv, Pontificia Universitas Gregoriana 1940, str. 101-102.

⁷⁷ Исто, стр. 104-105.

мено изражену жељу православног свештенства Грбља, Кртола, Љешевића и Луштице да путују у Рим, истичући напоре мисионара Пасквалија и Луке Болице, и потребу да се његује "прави грчки обред". Као што смо већ споменули, у овом документу нема спомена Цркве св. Луке, јер тада није било никаквих промјена у њеном статусу.⁷⁸

Зашто је баш 1657. год. Црква св. Луке предата грбљским православцима?

Као што је познато, Кандијски рат између Венеције и Турске вођен је од 1645. до 1669. год., а Бока је тада била озбиљно попрште биткама код Рисна (1648-49), Пераста (1654) и Котора 1657. године. Напад на Котор те године није случајно уклесан на латинској плочи у главним градским вратима, јер се тада без сумње радило о најдраматичнијем тренутку цјелокупне историје Котора. Град је за читава три мјесеца (30. јуна - 10. октобра 1657) био опкољен са око 5.000 војника и знатном артиљеријом. Главни организатор за окупљање црногорских и брдских племена, као и Грбљана, био је грбљски потурчењак Џафер-ага Тујковић.⁷⁹ А не треба ни истичати у коликој је мјери било осјетљиво подручје Грбља и став самих Грбљана. При том треба имати у виду да је Грбаљ још од 1497. год. одбацио млетачку, а прихватио турску владину и постао нахија црногорског кадилука. Прави разлог сукоба био је више протукоторски него протумлетачки став. Радило се о вјековном сукобу грбљских земљорадника са которским земљопосједницима, који су их често израбљивали, било да се радило о племству, или о богатим пучанима. Ови су их сматрали зависним кметовима, "посађеним" на земљи ("посадницима"), док су Грбљани прихватили статус закупаца на земљи, али су се осјећали независним и слободним.⁸⁰

Млеци се, наравно, нијесу могли помирити са тако великим политичким и економским ударцем за Котор, па су упорно преговарали са Грбљанима, док им 1647. год. није додијељена аутономија "оном мјером како је пратикано и од Паштровићах и од Пераштанах". Али ту још нема ријечи о захтијевима за Црквом св. Луке.⁸¹ Па иако Грбаљ формалноправно остаје турски све до 1715. год., Грбљани одмах после 1647. год. преузимају у име Венеције разне војне обавезе, а у турском нападу 1657. пружају изузетно осјетљиву и драгоцјену помоћ Млецима. И ове промлетачке акције вођене су исто једним Тујковићем, и то

⁷⁸ S. Congr. Concilio - Relationes, Visitationes ad limina, Catharensia, Vol. 208.

⁷⁹ Г. Станојевић, Турски напад на Котор, Историјски записи бр. 4, Титоград 1963, стр. 644-655.

⁸⁰ М. Милошевић, Ставови грбљских побуњеника XV стољећа, од револта против которских земљопосједника до предаје Турцима, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе II, 1975, стр. 25-47.

⁸¹ Др Александар Соловјев, Књига грбљских привилегија (1647-1767), Споменик СКА LXXXVII, Београд 1938, стр. 32 и 38.

капетаном Мартином. Опредјељење Грбљана било је за Котор и Млечане веома битно, а можда и судбоносно за ратни исход. Њихова одлука морала је бити коначна и крајње радикална. Све је свима било у игри - имовина, живот и будућност. Млечани су, уз приволу цркве и Которана, рушили древне средњовјековне храмове, самостане и куће, само зато што су се налазили ван градских зидина. Морало се спријечити да не постану непријатељска склоништа и бункери. Исто тако су сами Грбљани морали рушити властите куће и амбаре ближе граду. Са породицама су склањали у град голе животе, а бранећи Котор, заједно са Которанима и млетачком војском, бранили су и себе и своју будућност.

Објективно, дакле, услуге су биле заиста велике и Млечани су били одлучни да их накнаде, у границама свих могућности којима су располагали. У таквим приликама Грбљани су 1657. год. поставили своје захтјеве, међу којима је било и коришћење Цркве св. Луке за православно богослужење. Властима, у драматичним околностима, није много значила предаја на коришћење једне цркве у граду. Та црква је од власти предата само усменим налогом ("oretenus"), али све су раније привилегије, послје негативних реакција католичке цркве, касније потврђене дукалом из 1715. године. Ту се говори о праву Грбљана на једну кућу у Котору "за потребе гувернадуре, сердара, кнезових, суђах, главарах и канзалијера... и окол од службе од њихова закона у цркву Св. Луке у они град, оставила се за исто заповиеди оному Провидуру Штраорденариу за видиет обеселение нихове истанце..."⁸²

Како се, дакле, 1657. год. радило о усменом аранжману, битно је важан документ визитације которског бискупа Зборовца из 1658. године, који је још 1938. год. фрагментарно цитиран од Ива Стјепчевића.⁸³ Такав први документ о промјени која се десила треба навести и у оригиналу.

"Die antedicta (Die 7 Augusti 1658). Accessit supradictus Reverendissimus Dominus Episcopus ad visitandam Ecclesiam Sancti Lucae, ubi facta coemetrii absolute, interrogavit quis sit Rector eiusdem Ecclesiae et quam obligationem habeat, respondit Reverendus Dominus Lucas Bolizza, canonicus hanc Ecclesiam, sicut succedentem Sancti Michaelis, antiquitatis fuisse de iure patronatus familiarum nostrarum nobilium, cuius beneficium olim cessum fuit, cum approbatione Sedis Apostolicae et supradictis Reverendis Monialibus Sancte Marie Angelorum, ad sublevandam paupertatem earundem, apud quas et modo preverto quod obligationes tenentur facere a Reverendo Capitulo cantare vespers et Missam in die Sancti Lucae, cum elemosyna quod redditus venit ab ipsis Reverendis Monialibus, distincta nota exhibenda et Ecclesia supradicta praeterito anno concessa fuit, ad requisitionem

⁸² Исто, стр. 47.

⁸³ Катедрала Св. Трипуна, стр. 58, биљ. 305.

magistratus laici, Praesbyteris Graecis de Zuppa, in urbe morantibus, pro exercendis officiis divinis et aliis ad eorum ritum spectantibus."⁸⁴

Из документа датираног са 7. VIII 1658. произлази слиједеће. Бискуп је најприје благословио гробове на тадашњем гробљу око Цркве св. Луке, а тадашњи се ректор звао каноник Лука Болица. Даље се износи да је та црква, као и она Св. Миховила, раније била патронат племићких обитељи, па су папском одлуком обје цркве припале фрањевкама Св. Марије од Анђела, да би се из тих прихода могле издржавати. Затим сазнајемо да је капитуларно свећенство (из катедрале) било и даље обавезно да пјева вечерњу и благоданску мису на дан св. Луке, али су приходи и тада ишли сестрама. За нашу су тему најзначајније три задње реченице, које је навео и Стјепчевић у оригиналу, а у преводу гласе: "Гореспоменута црква је прошле године (дакле 1657) била уступљена грчком свештенству из Грбља, које станује у граду, а на захтјев лаичког магистрата (државних власти), за обављање службе божје и осталог што се односи на њихове обреде".

Када је добила храм, православна црква се трудила да буде што самосталнија од католичке цркве и бискупа, јер је католички олтар остао у цркви, а бискупова јурисдикција и визитација имала своју правну снагу. Ипак, даља сарадња, или сукоби најчешће су зависили како ћемо видјети од личности пароха и бискупа,^{84a} као и друштвено-политичких прилика.

Међутим, притисак католичке цркве да се Црква св. Луке њима поврати, био је трајан, али је посебно жива акција уследила 16 година касније, односно 1673-74. Тада су се бискуп Антун Зборовац и сестре Госпе од Анђела формално обратили генералном провидуру у Задру.

Главни аргумент у представи которског бискупа од 12. септембра 1673. јесте да је Црква св. Луке дата "за употребу само за вријеме рата" ("solamente durante la guerra"). Па како се црква и даље упорно задржава, бискуп моли провидура да изда "ригорозно наређење" за ослобађање и повраћај цркве.⁸⁵

Генерални провидур је 27. септембра 1673. захтијевао да и сестре Госпе од Анђела, као носиоци права, исто упуте своју представку.⁸⁶ Оне су то урадиле 24. III 1674, понављајући аргументе о ограниченој упо-

⁸⁴ БАК, XXII, стр. 359.

^{84a} Када је 1054. дошло до шизме и узајамног бацања анатеме, односи су међу црквама зависили најчешће од интерпретације тог сукоба од стране појединих кључних личности које долазе у контакте. Иначе, када сенешто у међуцрквеним односима поретмети, веома се тешко смирује. Било је потребно више од 900 година па да патријарх Атенагора и папа Павле VI 1965. год. скину узајамну екскомуникацију, проглашену послје шизме.

⁸⁵ БАК XII, 950 и, исти документ, у ИАК LXXXVIII, 404.

⁸⁶ Исто, ИАК, стр. 405.

треби само за лица уселена у град Котор током рата. Та лица су се већ повратила својим кућама и посједима, а остали су само малобројни. Ипак, они и даље сматрају цркву својом.⁸⁷

Сличан захтјев су уложили и бискуп прије одласка у Рим "ad limina"⁸⁸ и Франо Бућа.⁸⁹

Најзад, генерални провидур одговара 14. априла 1674. сестрама и бискупу. Он захтјева о повраћају Цркве св. Луке католицима "види праведним", али моћи ће пресудити тек када се саслушају све заинтересоване стране. На такав начин провидур је одложио рјешавање предмета на неодређено вријеме.⁹⁰

Наравно которски бискуп И. А. Зборовац је и у Извјештају Конгрегацији од 1. VII 1675. поновио сву изложу аргументацију, истичући да све то доноси католицима "велику срамоту и штету".⁹¹

Поред свега тога, можемо констатовати да 1683. год. православна црква јача свој положај. Из те године сачуван је документ да генерални провидур Валијер одлучује да православни "сами бирају свештеника и овај ни најмање није зависан од латинског бискупа".⁹²

Можемо се накратко задржати на неким ставовима Извјештаја од 1. марта 1692. год. који је, како смо већ навели, у књизи М. Јачова цитиран са годином 1648. а налази се и под годином 1692. Документ у цјелини одсликава погоршану интерконфесионалну ситуацију у граду, а православци у Цркви св. Луке, коју су добили "ради удобности становника", по мишљењу бискупа Марина Драга, изазивају највеће скандале. Затим бискуп наводи читав низ практичних и теолошких критика. Ту је, прије свега, неукост православног клера ("... nimia ruditare graesbit-eorum..."), затим сујеверје ("... superstitiones...") и криви доктринарни ставови у вези са причешћивањем болесних. Али, изнад свега, ту је "нетрпељивост која се јавно изражава против католика, па њих називају шизматичима". Бискуп констатује да се неоправдани напади православца јако поштравају да би се и католици приволили на њихова погрешна гледања. При том признаје да се из Котора мало посвећује

⁸⁷ "... la città era già libera dalle predette famiglie serviane, essendo ritornate alle loro possessioni et case, via d'alcune pochi, pure continuano nel possesso di essa Chiesa..." Даље истичу опасност за будућност, због "природног непријатељства" према латинском обреду ("l'adversità naturale che hanno contro il Rito lattino"). На крају тражи се налог за напуштање цркве, подсећајући да православни нијесу никада раније имали своју цркву у Котору. Исто, стр. 400.

⁸⁸ "... d'impartir un ordine efficace per la restituzione di detta chiesa..." Исто, стр. 407.

⁸⁹ БАК XVII (VII, 13), стр. 969.

⁹⁰ ИАК LXXXVIII, стр. 408.

⁹¹ "... magno cum dedecore et preiudicio Catholicorum". Марко Јачов, Списи..., док. бр. 72, стр. 81.

⁹² Ј. Радонић, Римска курија..., 596.

пажње вјерницима из околине, расутима по дијецези, па многи вјерници прелазе на православље.⁹³

На крају XVII в. (1696) срећемо још занимљив документ, у коме православци у Котору траже проширење Цркве св. Луке, што је била иницијатива православних свештеника и пећког патријарха.⁹⁴ Генерални провидур то није дозволио, сматрајући да би то ишло на штету самостана Госпе од Анђела. Чак је одлучио: ако се нешто практично и отпочело радити, све треба вратити у првобитно стање.⁹⁵ Према једном другом извору, радило се "о зидању манастирчића близу цркве Св. Луке". И которски бискуп Марин Драго опро се томе, па је дошло до забране.⁹⁶

XI

Као што је Кандијски рат, са опсадом Котора 1657. године, довео до додјеливања Цркве св. Луке православцима Грбља, нови млетачко-турски рат 1714-1718. наметнуо је нову потребу за ратницима из Грбља и Црне Горе. И тада су разријешени сви спорни елементи, а документима највишег ранга оснажена је припадност Цркве св. Луке не само Грбљанима него и свим православним Црногорцима.

Ту је, дакле, дошло до новог квалитета, па се уже грбљско право проширило на све Црногорце.

У том смислу је правно од значаја дукала коју су тражили изасланици Грбља у Венецији 1715. год., па је 30. новембра 1715. у њу уврштен и слиједећи пасус: "... за кућу у Котору, на употребу гувернадуре, сердара, кнежева, судија, војвода и канцелара, као и оног што се односи на 9. и 11. капитул, који говори о вршењу њиховог обреда у цркви Св. Луке у том граду, издаће се потребни налози и наређења тамошњем ванредном провидуру, да се уваже њихове молбе..."⁹⁷

А двије године касније (23. II 1717) и црногорски кнежеви се обраћају млетачком Сенату, подвлачећи да представљају драгоцену војну силу са више од 5.000 оружаних људи, драгоцених за Венецију. Али нудећи војну сарадњу, они постављају и захтјеве. Први се односи на слободу коришћења "српског обреда" и изградње цркава, гдје недостају. При том се додаје да цркве које би се градиле у граду гдје постоји "латински бискуп" ове треба да га "признају и од њега зависе".⁹⁸ А

⁹³ М. Јачов, Списи..., док. бр. 72.

⁹⁴ БАК XXI, стр. 282-283.

⁹⁵ *Plurimum sacrum* VI, н.д., стр. 510.

⁹⁶ Ј. Радонић, Римска курија..., стр. 431.

⁹⁷ Иво Стјепчевић, Котор и Грбљ, Сплит, 1941, стр. 15 и 88.

⁹⁸ "... lo doveranno riconoscere e del medesimo dipendere". Ferdinando Ongania, *Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687-1735, Roma 1896, str. 132-133.*

под седмом тачком директно се спомиње Црква св. Луке, па се тражи да ова бира три прокуратора, од којих ће први бити из Котора, други из Грбља, а трећи из Црне Горе.⁹⁹

Одмах 9. III 1717. генерални провидур позитивно коментарише Сенату ту молбу црногорских главара и за захтјеве вјерског карактера подвлачи да су слични грбљским из 1716. год, а ти су већ тада били прихваћени од Сената.¹⁰⁰

Сенат се већ 13. марта 1717. обраћа которском ванредном провидуру и понавља да обред православаца мора бити слободан, било у новим црквама које би биле подигнуте, било у Цркви св. Луке. При том Сенат износи и главни аргумент - да су све те концесије за православне потребне да би "били све више заинтересовани за одбрану граница и земље од било какве непријатељске сметње".¹⁰¹

Најзад, дукалом Giovanni Cornega од 7. маја 1718. год. владици Данилу се признаје црквена јурисдикција над свим новоосвојеним млетачким крајевима и право на поправке старих и подизање нових православних цркава.¹⁰²

Током слиједећих деценија односи двију цркава у Котору у вези са Св. Луком нијесу били добри. Из Извјештаја которског бискупа И.А. Кастелија од 6. I 1747. сазнајемо да бискуп наилази на отпоре у својим правима на визитације и одржавање мисе на католичком олтару, уочи и на сам благдан св. Луке. И ранија искуства, забиљежена у архиву, а и самог Кастелија говоре о сметњама које произлазе из става православаца да било ко може овластити католичког бискупа да има неку власт у православној цркви, нити да ови могу бити коме потчињени. О томе се и јавно говорило. Тако да, у ствари, у овом Извјештају бискуп моли за упутства од виших власти у Риму, шта му је чинити у вези са служењем мисе и одржавањем визитација у Цркви св. Луке.¹⁰³

У којој су мјери Црногорци радо прихватили Цркву св. Луке казује једна оштра јавна реакција када су млетачке власти хтјеле 1763. год. дозволити неким православним Грцима да користе Цркву Св. Луке. "Гувернадур, војводе и сви Черногорци опште" устају писменом представком упућеном ванредном провидуру у одбрану своје цркве. Као аргументе за стицање права на Цркву св. Луке они најприје наводе своје стално ратно ангажовање против Турака на млетачкој страни, али посебно спомињу "дукалу принципа преведрога у пасану рат от Бара и Улциња" "упућену владици Данилу". Сматрају да стечене привилегије

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Исто, стр. 134-135.

¹⁰¹ Исто, стр. 137.

¹⁰² Исто, стр. 144-145.

¹⁰³ М. Јачов, Списи..., док. бр. 245.

вриједе "до скончања свијета, која сва провелегија зову цркву Св. Луке у Котор да је дата и ослобођена својзи овојзи крајини от принципа преведрога за служит се народ молитвоју и летургијама пред Богом, по својему природном језику славено-сербском и капелан илити свештенику цркву Светога Луке у Котор, да буде от ове крајине којега постави здешњи архијереј, како му заповиједа дукала принципа преведрога, дата владики Данилу". Гувернадур Драго Вукотић, војвода Стијепо Мартиновић и војвода Андрија Ђурашковић су толико огорчени на захтијеве Грка, да пријете да би се "с тијема Герцима побили, којизи се мијешају у наше заслуге и превеледјија и у нашега Светога Луку у Котор".¹⁰⁴

Али да између которских православца и цетињског владике није било увијек пуног сугласја казују неки документи из 1764. године. Владика Сава је, наиме, и поред отпора Которана, поставио и другог свештеника, уз постојећег пароха Николу Давидовића. Владичину посланицу је требало у цркви јавно прочитати, али тутори то нијесу хтјели учинити "предосјећајући шта би она могла садржавати - и одложе је на католички олтар".¹⁰⁵ То је, дакле, и један директан спомен постојања католичког олтара.

У другом, веома значајном документу из 1775. год. присуствујемо опет једном примјеру изванредно добрих односа двију конфесија. Знак, вјероватно, да су и у другим случајевима много значиле и саме личности православног пароха и католичког бискупа и његовање међусобног уважавања. Визитација Стјепана дел Ољо Цркви св. Луке обављена је 27. јуна 1775. године. Како се радило о званичном чину, бискуп је дошао процесионално у пратњи каноника и народа. Иначе за Цркву св. Луке понавља познате појединости. Најприје да је под патронатом женског самостана Госпе од Анђела, а да је дата православцима одлуком млетачких власти ("*auctoritatae Serenissimi Domini*"). Али православни вјерници су и даље остали обавезни да исплаћују најам споменутих сестрама, по 20 литара годишње, а бискупу четвртину прихода од спровада ("*in funeribus dare quartam funeralem*").

Тога дана је на десетак корачаја бискупу пришао православни парох Лука Вукић-Вукичевић са стихаром, епитрахилем и фелоном ("*Alba, stola et sacra Casula indutis...*") и драгоцјеним Еванђељем, окованим у сребро, између четири упаљена чирака. Пред њим су ишли два аколита, носећи кадионицу и посуду за тамјан ("*... Acolithis, thuribulum et naviculam deferentibus...*"), док су звона звонила. Присуствовали су

¹⁰⁴ Др Јевто Миловић. Зборник докумената из историје Црне Горе, Цетиње 1956, док. бр. 453.

¹⁰⁵ Сл. Мијушковић, Повод и последице једне посланице владике Саве православцима у Котору, Историјски записи 3-4, Титоград 1959, стр. 188.

црквени тутори и мноштво православаца. Парох Вукичевић је на вратима цркве скинуо одежду, окадио бискупа сребрном кадионицом и, са дужним наклоном, отворио Еванђеље и пружио да га бискуп пољуби. Тада је одслужена миса на католичком олтару, смјештеном на десном зиду цркве, припремљеном и украшеном бригом часних сестара. На крају мисе бискуп је благословио присутне понтификалним благословом. Тако се то обавља сваке године о благдану светог Луке. Затим је бискуп узео црну столу и дао опште одрешење свим мртвима, закопаним у цркви и око ње. Тада је прошао кроз часне двери православног иконостаса ("... accessit intus eorum Sancta Sanctorum"). Парох му је отворио светохраниште, извадио и отворио сребрну пиксиду у којој се чува посвећена Еухаристија на Велики петак, одређена за болесне и оне који се током године причешћују. - Затим је бискуп ушао у оближњу капелу, изграђену прије неколико година. Њом се хтјело удовољити потребама народа за другу литургију недјељом и свечаним данима, када чинодејствује неки свештеник из Грбља у својству капелана.

На крају визитације бискуп је препоручио народу поштовање и духовни послуш свом пароху, кога је посебно цијенио у вези с катехизацијом. Вукичевић је, на име, изјавио да поред других катехизама, користи и онај који је сам бискуп штампао за своју цјелокупну дијецезу, а писан је "илирским или славенским језиком" ("... illrico vel slavonico Idiome exarata...")¹⁰⁶ Додајмо да је ријеч о значајном дјелу Ивана Антуна Ненадића "Наук крстјански", штампаном 1768. год., у коме је још тада изречен фонетски принцип "да се лашње може хтјети како се говори, а да се изговара онако како се и штије".

Треба посебно подвући чињеницу да оваква изузетна сарадња и блискост није био само један посебни случај. Да је то дуже трајало потврдио је бискуп ријечима: "Тако се то обавља сваке године о благдану св. Луке".

Друга значајна ствар коју треба уочити јесте податак да је дограђена капела св. Спиридона подигнута тек у XVIII вијеку. То је речено веома јасно: "... in vicinum Sacellum, raucis ab hinc annis extractus", па је чак изражена и намјена, са свештеником из Грбља као капеланом. Н. Луковић је забиљежио тачну годину изградње капеле (1747), али није навео извор за ту тврдњу.¹⁰⁶

Треба још додати да има више потврда да су се од почетка утврђене обавезе одржавале. То је био најам часним сестрама од 20 либара, док

¹⁰⁶ Anton Milošević, *Notitiae historicae, notatione et memoratu digna quoad Episcopos Catharenses, Schematismus seu status personalis et localis Diocesis Catharensis pro anno Domini MCMVI*, Kotor 1906, str. 77-78.

^{106a} Нико Луковић, *Бока Которска*, Котор 1951, стр. 160. Извор му је, вјероватно И. Стјепчевић, али ни Томо нема архивске сигнатуре за тај податак.

је бискупу ишла четвртина прихода од покопа. Споменимо само потврде из 1745. и 1766. године.¹⁰⁷ Наравно, веома је вјероватно да се у доба захлађења односа то није поштовало.

Пред крај XVIII в. и пред падом Млетачке Републике, било је неколико иницијатива да се прошири Црква св. Луке, али без успјеха. Ипак је та документација занимљива, јер доноси више разноврсних података о приликама у Котору и самој цркви. Први је покушај био 1778. год.¹⁰⁸, други 1789. а трећи 1797. године.

Тутор цркве 1789. год. био је Нико Огњеновић и он као главни аргумент неподесности тако малене цркве износи да у граду има 1.200, а у околини 1.800 православаца. Према нацрту, идеја је била да се капела св. Спиридиона, која је служила за "женску цркву", продужи до краја зида фасаде Св. Луке, а са друге, јужне, стране, подигне исто такво проширење. Посебно се напомиње да би се католички олтар, исти онакав какав је био до тада, пренио на нови јужни проширени зид. Имао би, као и раније, палу св. Луке сликану "на старински начин грчког сликарства".¹⁰⁹

У подацима протопопа и пароха Луке Петровића, које потврђује ванредни провидур Марко Зорзи, православних је у граду било 1.300, не рачунавши војна лица. Зато вјерници морају стајати пред црквом на отвореном. Осим проширења, тражило се и право на ширу литију на Велики петак, улицом "Карампане" и "Св. Духа".

Доста података даје 14. II 1797. мајстор прото Санто Трон. На основу тачних мјера,¹¹⁰ у цркви могу стијешњено да стоје 93 особе. У малом хору за жене, који је дуг 9 стопа, а околу су сједишта, може се налазити 30 особа. Најзад, у малој капели св. Спиридиона¹¹¹ може се стијешњено налазити 20 особа. Тако црква може примити укупно 143 особе.¹¹²

XII

На крају се треба задржати на гробљу у цркви и око Цркве св. Луке. Прво покапање у цркви забиљежено је у првој и најстаријој Мати-

¹⁰⁷ "... in funeribus dare quartam funeralem...", ВАК XXXVI, 75 u XLVI, 805.

¹⁰⁸ IAK, PO-138 Z 16, str. 5.

¹⁰⁹ "... all'antica di pittura greca". П. Д. Шеровић, Стари записи и натписи из цркве Св. Луке и капеле Св. Спиридиона у Котору, Гласник Народног Универзитета Боке Которске 1940/1-4, стр. 49.

¹¹⁰ IAK PO 138-Z-16. Мајстор даје веома прецизне податке: црква је дуга 20 стопа и 2 унче, не рачунавши уски пресбитеријални простор ("eccettuato l'angusto Sancta Sanctogum"), а широка је 14 стопа. Ако се изузме простор који заузимају 4 пиластра, католички олтар, крстионица, скала која води у "мали хор" и ормари за предмете који служе обреду.

¹¹¹ Мајстор је премјерно са 7 стопа и 6 унча дужине и 6 стопа и 6 унча ширине.

¹¹² Меморијал прокуратора Цркве св. Луке, који тражи проширење цркве. IAK, PO 138, Z 16.

ци умрлих Катедрале св. Трипуна. То је баш доба када црква прелази у руке православних Грбљана. Тако су 4. децембра 1656. год. Вуја Зекљевића из Грбља, од око 30 година, који се нашао на самрти у кући Николе Мачића, "посјетили његови православни свештеници", а затим је клер у катедрали обавио посмртне функције. Тијело је сахрањено "у цркви Св. Луке, гдје је допраћен од православних свештеника".¹¹³

Послије тог примјера међуконфесионалне сарадње, ето једног и о јурисдикцији бискупа. На молбу православног пароха Николе из Грбља 1661. год. и Стефана Властелиновића да се са гробља Св. Луке дозволи ексхумација Јована Петрова из Рисна и пренос посмртних остатака у Никшић, которски бискуп даје одобрење.¹¹⁴

Године 1768, терминацијом Магистрата за санитар, упућеном генералном провидуру, као и забраном ванредног провидура у Котору од 28. октобра 1768, обустављено је покапање "на новом гробљу, подигнутом близу цркве Св. Луке, као и на било којем другом мјесту унутар града". А годину дана послвије посљедњег покопа, наређено је вађење из гробова свих костију и пепела и њихов пренос на друго гробље ван града. По овом документу сазнајемо да је гробље око Св. Луке било ограђено каменим зидом, па је споменуте године наређено и рушење тих зидова око гробља.¹¹⁵

Уклањањем гробља и поплочавањем цркве уклоњени су трагови гробова окол цркве и у њој самој, осим гроба каменара Милена и жене му Маре од 10. априла 1350. год. који је и до данас сачуван.

Ипак, захваљујући биљешкама Алфреда Росија,¹¹⁶ поред два нечитка натписа, сачувана су четири занимљива преписа са гробних плоча из унутрашњости цркве. Два означају колективне гробнице за црквена лица, без ознаке године, али очито из периода католичке цркве на латинском, и периода православне цркве, на српском језику, ћирилицом.

Први натпис гласи:

D.O.M.
SACERDOTUM
CINERES

¹¹³ ВАК, Morti I, стр. 71, бр. 917.

¹¹⁴ ВАК XVII, 50.

¹¹⁵ ВАК, Misc. I од 19. septembra i 28. oktobra 1768. godine.

¹¹⁶ ИАК, ГРБ II - 1, стр. 19 и 31. Напоменимо да се гробови неколико личности везаних за Цркву св. Луке налазе у цркви Св. Фрање, ван јужних градских врата и око ње. У самом пресбитеријалном простору цркве покопан је Dragonis ser A. Basillii (1372), са грбом породице Драго, затим Драго Сергија Базилии и Боде жена Ивана Базилија. Шире о томе: Павле Мијовић, Прадавне и давне културе..., стр. 190.

Други натпис гласи:

**СІЄ РАКА ПО
ГРББЕННЄ СВ
ЈУЩЕНИКОВ**

Друга два натписа гласе:

**S. DE VUC
OSAV MATCO
CIC /vjerovatno je MATCOVIC/E SUO /I ERE/
DI MCCCCLXXXVIII
SEPULCRUM
PETRI BABICH
A. 1771**

Miloš Milošević

**DOCUMENTI ESSENZIALI DELLA CHIESA DI SAN LUCA A KOTOR
DALLA FINE DEL XII ALLA FINE DEL XVIII SECOLO**

RIASSUNTO

Per esplicare da tutti i lati i primizii della storia ottocentenaria della chiesa di S. Luca (1195-1995), l'autore si sofferma, prima di tutto, sulla documentazione di giurisdizione della arcidiocesi di Bari sulla diocesi di Kotor, che comincia da 1172, come, pure, sulla consistente organizzazione della vita religiosa della detta diocesi, il che si deduce specialmente dal "Ceremoniale episcoporum" (XII secolo). D'altra parte, il traffico marittimo alla fine della sovranità bizantina (specialmente da 1166 fino 1186), prova buon stato economico della Comune di Kotor, sebbene i documenti non sono numerosi.

Il primo documento basilare 'e, naturalmente, l'iscrizione originale datata (1195), con nomi dei donatori, e poi una vertenza giudiziale di 1270, mentre da 1326 sono già conservati i libri notarili di Kotor, con sua relativa continuità dei dati ulteriori. Durante 1511, parecchie famiglie nobili cattarine, ereditarii e patroni della chiesa di S. Luca hanno rinunciato ai suoi diritti, e il papa consegna la chiesa alle suore francescane per il loro sostentamento.

Ma, duratne ili drammatico accerchiamento trimestre della città di Kotor nel 1657, da parte del fortissimo esercito turco, il comportamento dei vicini contadini di Grbalj (Zuppa) era di massima importanza. E siccomei loro si sono schierati coll' esercito veneziano a Kotor, le autorità venete, come ricompensa hanno tra l' altro, consegnato la chiesa di S. Luca agli ortodossi di Grbalj, pur ritenendo un altare per il culto cattolico.

Così, la periodizzazione delle storiche vicende di S. Luca racchiude le seguenti fasi:

- 1) Il periodo del culto cattolico (1195-1657).

2) Il periodo della chiesa con i due altari, ortodosso e cattolico (1657-1812).

3) Il periodo del culto ortodosso da 1812, quando le autorità francesi hanno concesso alla chiesa ortodossa di togliere dalla chiesa l'altare per il culto cattolico.

Dall'intero materiale storico, l'autore riassume le seguenti conclusioni basilari.

Il nome e il cognome del primo donatore, che finora si leggeva Mauro Casafranca, si deve leggere Mauro Cazafrangi. "Caza" è l'uso dialettale per "caccia" e "frangi" è forse una deviazione da: Franchi cioè l'uomo che cacciava i Franchi.

Egli non era nobile cattarino, ma un ricco cittadino e conte di una contea, forse di Zuppa. Mauro Cazafrangi non aveva discendenza.

Accanto a lui, sull'iscrizione marmorea di 1195 si cita ancora un donatore, padre della sua moglie Buona. Era un rappresentante, e forse capostipite della famiglia nobile cattarina e ragusea: Basilio. Per questa ragione i discendenti Basilio, con due altre famiglie apparentate (Drago e Thoma), figurano durante i secoli come ereditari e patroni della chiesa di S. Luca.

Il tentativo dei rappresentanti della famiglia cattarina Pasquali nel 1270, di provare il proprio diritto prioritario sulla chiesa di S. Luca, alla base della supposta parentela col Mauro Cazafrangi, non era riuscita.